

Оксана Данилевська

інформація
мислення

текст

спілкування

Українська мова

рецензент

мислення

Поглиблене вивчення

Оксана ДАНИЛЕВСЬКА

Підручник для 8 класу
з поглибленим вивченням філології
закладів загальної середньої освіти

Дорогі восьмикласники і восьмикласниці!

Вам, напевно, не раз спадало на думку, яким предивним є світ дорослих. Це вони, дорослі, вигадали школу, підручники, уроки й домашні завдання. Плід їхньої фантазії — і календар, річ проста й водночас химерна. Ще б пак! Хіба не дивно змінювати своє життя лише тому, що сьогодні за календарем — 1 вересня? І ось ви знову прямуєте до школи. Ви вже досвідчені учні, тож не чекаєте несподіванок. І маєте рацію: школа влаштована так, що все нове в ній сприймаємо як належне. Але змінилися ви, і це означає, що все буде інакше. Ви вже точно знаєте, що вам цікаво, адже обрали для себе профіль навчання — із поглибленим вивченням філології. Ви вже зрозуміли, що добре знання мови — ключ від Всесвіту, бо за допомогою мови можна відкрити для себе будь-яку галузь пізнання. Це, справді, про вас? Тоді на хвилюшку перевірьте читання і погортайте сторінки нового підручника.

Зверніть увагу, що текст підручника поділений на уроки саме так, як за календарем відбуватимуться заняття впродовж навчального року. Це зроблено для того, щоб ви без клопоту могли працювати самостійно. Матеріал кожного уроку складається з різноманітних завдань і вправ. До цього ви звикли. Новим є те, що вправи мають не тільки тренувальне, а й пояснювальне значення. Саме тому їх супроводжують запитання: *Чому? Навіщо? Що означає? Як пояснити?* та ін. Погодьтеся, глибоко засвоїти можна лише те, що розумієш. А мову потрібно засвоїти добре, бо користуватиметеся нею, ким би не стали, упродовж усього життя! Як тут не згадати заувагу французької лінгвістки Марини Ягелло про приреченість людини жити з мовою: *«Людину запрограмовано так, щоб говорити, щоб вивчити мови, якими б вони не були...»* Ця думка ніяк не применшує значення інших наук, а лише ілюструє, що людина й мова нерозривно пов'язані.

На сторінках підручника знайдете міркування багатьох дослідників мови. Можливо, це дасть вам змогу побачити нове в буденному. А ще допоможе зрозуміти, що мова — не просто засіб спілкування, а й джерело інформації про світ й інструмент його пізнання. Саме тому для завдань обрано тексти про подорожі, відкриття, мистецтво, історію, спорт, сучасні професії, видатних особистостей... Удосконалювати мовні навички пропонуємо вам на текстах українських і зарубіжних письменників, до перекладу яких долучалися Іван Франко, Леся Українка, Пантелеймон Куліш, Михайло Старицький, Максим Рильський, Микола Лукаш і багато інших майстрів, які прагнули втілити розмаїтий дивовижний світ в українському слові.

Усі завдання і вправи підручника спрямовані на те, щоб ви опанували передбачений програмою матеріал: програмові вимоги відбиті в запитаннях до кожного уроку, винесених на початок параграфів. Авторка прагнула, щоб підручник допоміг засвоїти українську мову на рівні, достатньому для успішного складання іспиту — і у формі тестів, і у формі власного висловлення. Тому кожна вправу сформульовано так, щоб була зрозуміла її навчальна мета: *навіщо виконувати, чого саме навчитеся, як це стане в пригоді.*

Запропоновані в підручнику тексти спираються на ваш пізнавальний досвід: у них знайдете сюжети, про які чули на уроках вітчизняної і всесвітньої історії, української й зарубіжної літератур, художньої культури, географії тощо. Це дасть змогу пригадати відомі факти, довідатися щось нове, можливо, інакше оцінити те, про що доводилося читати з інших предметів, замислитися. А ще вдосконалюватиме ваші навички користуватися мовою: аби не було так, що правила «вмикаються» тільки на уроці мови й «вимикаються» на інших уроках чи в позакласний час.

Важливе завдання підручника — навчити вас ставити запитання про будь-що у світі й відповідати на них, користуючись усіма засобами мови. До цього спонукатимуть різноманітні мовні ігри, якими пропонуємо починати кожен урок.

Оскільки підручник побудовано так, щоб ви могли навчатися самостійно, то в ньому виокремлені домашні завдання, які складаються з двох вправ — тієї, що стосується матеріалів уроку, та правописної. Знайдете в підручнику й завдання, які акцентують увагу на правописних змінах, передбачених у новій редакції Українського правопису. Тож деякі відомі вам з попередніх років навчання правила ви матимете змогу переосмислити.

Вправи до уроків розвитку мовлення пов'язані з викладом власне мовного матеріалу й відповідають навчальній програмі, проте вчителі можуть планувати ці уроки по-іншому.

Насамкінець згадаймо прадавню мудрість: *«Заговори, щоб я тебе побачив»*. Щиро бажаю, щоб мова кожного була вашим найкращим портретом.

З повагою і надією на співпрацю — авторка

Гра в слова

СЛОВНИК

Виклад теоретичного матеріалу

Нове в Українському правописі

Опрацювання теоретичного матеріалу

Крилате слово

Резюме

Підсумок уроку

Мовознавство — це цікаво!

Вправа

Творча робота

Спостерігаємо за мовними явищами

Медіавправа

Висловлюємо свої думки

Галерея

Вправа

Виконайте вдома

Вправа на урок

Вправа

Повторюємо орфографію

Працюємо самостійно

ЗМІСТ

ВСТУП

1. Розвиток української мови 7
2. Мова — найважливіший засіб спілкування, пізнання та впливу.
Мовні норми 19
3. **Розвиток мовлення.** Повторення вивченого про текст.
Повідомлення на тему про роль мови в житті людини 27
4. **Розвиток мовлення.** Повторення вивченого про типи
та стилі мовлення. Тематичні виписки 33

Тема 1. ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

5. Розділи науки про мову та основні мовні одиниці 39
6. Частини мови 50
7. Повторення вивченого про іменник і прикметник 55
8. Повторення вивченого про числівник і займенник 62
9. Повторення вивченого про дієслово та прислівник 69
10. Повторення вивченого про службові частини мови 77
11. **Розвиток мовлення.** Розмаїття текстів за жанрами.
Робота з книжкою: передмова. 84
12. **Розвиток мовлення.** Аудіювання і його різновиди.
Стислий переказ тексту публіцистичного стилю (*усно*) 88
13. Узагальнення 93

Тема 2. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

- 14–15. Синтаксис і пунктуація як розділи науки про мову 97
- 16–17. Словосполучення. 103
- 18–19. Мовностилістичні поради з уживання словосполучень 112
- 20–21. **Розвиток мовлення.** Особливості опису місцевості.
Вибірковий усний переказ. 116
- 22–23. Речення. Різновиди речень за метою висловлення та інтонацією 121
- 24–25. Двоскладне речення. Головні та другорядні члени речення. 127
- 26–27. Підмет як головний член речення 133
- 28–29. Присудок як головний член речення. 140
30. Тире між підметом і присудком 146
31. **Розвиток мовлення.** Опис місцевості як елемент розповідного тексту.
Стислий письмовий переказ 150
- 32–33. Другорядні члени речення 155
- 34–35. Означення. Прикладка як різновид означення 160
36. Правопис прикладок 166
- 37–38. Додаток 171
- 39–40. Обставина. 175
- 41–42. Порівняльний зворот.
Розділові знаки в реченнях із порівняльним зворотом 181
- 43–44. **Розвиток мовлення.** Опис місцевості на основі особистих
спостережень і вражень. Письмовий твір 186
45. Узагальнення 192

Тема 3. ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

46. Односкладні речення 197
- 47–48. Односкладні дієслівні речення 202

49. Односкладні безособові речення	207
50. Розвиток мовлення. Односкладні речення в текстах різних стилів. Ділові папери. Протокол	211
51. Односкладні називні речення	216
52. Синонімія односкладних і двоскладних речень	222
53–54. Розвиток мовлення. Особливості опису пам'яток історії та культури. Вибірковий усний переказ	228
55–56. Повні і неповні речення	233
57–58. Розвиток мовлення. Опис пам'ятки культури як елемент розповідного тексту. Стислий письмовий переказ	239
59. Узагальнення	242

**Тема 4. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ, УСКЛАДНЕНЕ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ,
ЗВЕРТАННЯМ ТА ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ**

60–61. Поняття про однорідні члени речення	244
62–63. Розділові знаки в реченнях з однорідними членами	251
64–65. Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами	257
66. Розвиток мовлення. Складання текстів до зображень пам'яток архітектури, історії та культури	261
67–68. Однорідні і неоднорідні означення	266
69–70. Речення зі звертанням	270
71. Мовностилістичні поради з уживання звертань	276
72–73. Розвиток мовлення. Інтерв'ю. Складання запитань інтерв'ю для шкільної газети	279
74–75. Речення зі вставними словами та словосполученнями	283
76–77. Розвиток мовлення. Докладний письмовий переказ тексту-опису пам'ятки	290
78. Узагальнення	293

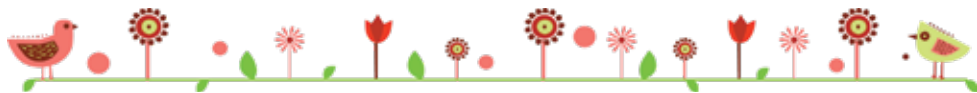
Тема 5. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ, УСКЛАДНЕНЕ ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

79–80. Відокремлені означення. Розділові знаки в реченнях з відокремленими означеннями	296
81–82. Відокремлені приклади. Розділові знаки в реченнях з відокремленими прикладками	303
83–84. Розвиток мовлення. Твір-опис пам'ятки історії та культури	308
85–86. Відокремлені обставини. Відокремлені уточнювальні члени речення	311
87. Відокремлені додатки	315
88–89. Розвиток мовлення. Особливості побудови оповідання. Складання оповідання за поданим сюжетом	318
90. Узагальнення	322

Тема 6. ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ

91. Синтаксис словосполучення	323
92. Класифікація речень	328
93. Синоніміка простих речень	331
94. Виразальні можливості ускладнених речень	334
95. Подорож до Королівства Синтаксису та Пунктуації: підсумковий урок-гра	337

Вступ

Урок 1

Розвиток української мови

Питання уроку

- Як пов'язані розвиток суспільства та мови?
- Яка роль мови в житті суспільства?
- Як мова реагує на суспільні зміни?
- Які найважливіші віхи в розвиткові української мови?

Проведіть гру «**О часи, о звичаї!**». Позмагайтеся, хто більше добере слів, доречних у розповіді про різні періоди української історії.

- ◆ Дохристиянські часи: *Перун, мавка, ...*
- ◆ Період піднесення і занепаду Київської Русі: *княжич, стольне місто, ...*
- ◆ Під владою литовських князів: *Литовські статуту, унія, ...*
- ◆ Козацька доба: *кошовий отаман, кіш, ...*
- ◆ Між двома імперіями: *імператор, цісар, ...*
- ◆ Виборюючи незалежність: *універсал, українізація, ...*
- ◆ Між світовими війнами, державами й кордонами: *колгосп, кривка, ...*
- ◆ Україна незалежна: *декларація, безвіз, ...*

Як мова береже історичну пам'ять?
Як ви думаєте, чи відбиваються в мові різні періоди її розвитку? Як саме?
Чи змінюється мова з плином часу? У чому, на вашу думку, виявляються ці зміни?
Що забезпечує мові сталість упродовж століть?
Що знає про історичний шлях української мови?

Вправа I

Роздивіться колаж із фотографій, поданий на наступній сторінці. З якою метою зроблено зображені на них написи? Узагальніть, яку роль відіграє мова в житті суспільства.

РОЗКЛАД		ПРИБУТТЯ ПАСАЖИРСЬКОЇ РОСІДИ ПІВ ВОКЗАЛУ С.У. РАДЧИШІВ	
КІЛЬКІСТЬ	СКОРЧЕННЯ	НАЗВА	ЧАС
01-02	ЛІВОНСЬКИЙ	14:00	08:00
03-04	САЖУК-СІДОРОВИЧ-ЛІВОН	14:00	08:00
05-06	КАМ'ЯНИСЬКИЙ	13:00	07:00
07-08	СІДОРОВИЧ-ЛІВОН	13:00	07:00
09-10	КАМ'ЯНИСЬКИЙ	12:00	06:00
11-12	САЖУК-СІДОРОВИЧ-ЛІВОН	12:00	06:00
13-14	ЛІВОНСЬКИЙ	11:00	05:00
15-16	КАМ'ЯНИСЬКИЙ	11:00	05:00

- ◆ Чи можна в сучасному світі «сховатися» від мови? Чому постіндустріальну епоху, у яку нам випало жити, називають епохою мови?
- ◆ Яку роль відіграє мова в комп'ютерних технологіях, рекламі, освіті? Наведіть приклади сучасних засобів комунікації. Як до них пристосовується мова?
- ◆ На основі поданих фотографій доведіть, що мова є елементом сучасного міського ландшафту.

Словник

Постіндустріальне суспільство (від лат. *post* — «після» та *industria* — «промисловість») — сучасне суспільство, яке виробляє не стільки товари, скільки послуги, у якому впровадження новацій дедалі більше залежить від досягнення теоретичних знань і в якому технічні спеціалісти є основною професійною групою. Зауважте, як уживають витлумачене поняття в прикладі: *Львів дає зовсім іншу модель розвитку України, України постіндустріальної, сервісної, ви це прекрасно бачите — це туризм, ресторани, інтелектуальний центр, ІТ, університети* (Із журналу).

Ландшафт (походить з німецької мови) — загальний вид місцевості.

Вправа 2

Виразно прочитайте подані поетичні уривки.

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!.. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди!...

(Тарас Шевченко)

Слова росли із ґрунту, мов жита.
Добірним зерном колосилась мова.
Вона як хліб. Вона мені свята.
І кров'ю предків тяжко пурпурова.

(Ліна Костенко)

- ◆ Пригадайте та витлумачте біблійні образні вислови, пов'язані з мовою: *Спочатку було Слово; вавилонська вежа; вавилонське стовпотворіння; альфа і омега; бути записаним на скрижалях; притча во язицех* та ін. Як можна пояснити епітет *священна, свята* до слова *мова*?
- ◆ Завершіть речення, у якому узагальніть ідею, утілену в поданих поетичних уривках.

Рідна мова — не просто спадок предків, як хустина у скрині, це...

В енциклопедичному довіднику читаємо, що українська мова — це мова корінного населення України, а також українців, які проживають за її межами в різних країнах світу. За кількістю мовців українська мова належить до другого десятка найпоширеніших мов світу.

Українська мова є слов'янською мовою (східнослов'янська підгрупа), разом з багатьма іншими мовами належить до індоєвропейської мовної сім'ї.

Зверніть увагу!

Мови, що мають подібні ознаки, зумовлені походженням від однієї пра-мови, називають **спорідненими**. Споріднені мови об'єднують у підгрупи, групи, сім'ї. До індоєвропейської мовної сім'ї належать, крім слов'янських мов, ще такі: індійські, іранські, балтійські, германські, романські, кельтські мови, а також грецька, вірменська, албанська мова та чимало мертвих мов.

Історія української мови починається від розпаду праслов'янської мови (до VI століття). Розселення слов'янських племен, зокрема й тих, яких вважають предками українців — полян, деревлян, тиверців, уличів, волинян, сіверян, карпатських хорватів; виникнення держави із центром у Києві — важливі віхи становлення української мови, окремішність якої засвідчили вже перші писемні пам'ятки, створені в Київській Русі. Наприклад, у пам'ятках XI–XII століття, написаних книжною церковнослов'янською мовою, трапляються описки, які засвідчують чергування **у–в, е–о** після шиплячих та **й**, закінчення **-ові, -еві** в давальному відмінку іменників, кличний відмінок тощо.

У XIV–XV століттях у мешканців українських земель, попри їх належність до різних державних утворень, посилюється усвідомлення етнічної окремішності, а характерні риси української мови виявляються ще виразніше. Пам'ятки зазначеного періоду фіксують спрощення в групах приголосних (**імла, слати**), уподібнення за дзвінкістю (**про[з']ба**). Саме того часу сягає втрата початкового голосного перед приголосним у загальних назвах (приміром, у дієсловах **грати, мати**) і власних — **Єрусалим, Сидір, Ларіон**.

XVI століття знаменне першим перекладом біблійної книги староукраїнською мовою. Ідеться, як ви пам'ятаєте з уроків історії України, про Пересопницьке Євангеліє (1556–1561). Пам'ятка містить унікальний матеріал для вивчення історії української мови, засвідчує тісну взаємодію народно-розмовних і книжних елементів у тогочасній українській літературно-писемній мові. У XVI–XVII століттях в українській мові виникають слова на вираження нових понять у галузі суспільних відносин, філософії, права, мистецтва, наприклад: **козацтво, стан, повіт, опікун, мушкет, сурма**.

XVIII століття було періодом поступового зближення книжної і розмовної мов, що вможливило появу 1798 року першого літературного твору, написаного живою українською мовою — «Енеїди» Івана Котляревського. Саме творчість цього митця започаткувала розвиток сучасної української літературної мови.

Музей Першої книги —
Культурно-археологічний
центр
«Пересопниця», Рівне

Сформулюйте до тексту 5–7 запитань, які починаються словами **Що? Як? Де? Скільки?** тощо; 3–4 запитання зі словом **Чому?**; 1–2 запитання — **Навіщо?**

Поставте запитання за змістом тексту одне одному в парах і вислухайте відповіді.

Вправа 3

Прочитайте уривки з творів першої половини XIX століття. Що визначало розвиток української мови в XIX столітті? За яких обставин постала українська літературна мова?

I. Де тільки я зустрічався хоч би з більш-менш знайомими малоросами¹, то без церемонії засипав їх питаннями, що означають таке-то слово або такий-то зворот мови. За короткий час я перечитав усе, що тільки було друкованого малоросійською. Але цього мені здавалося мало; я хотів познайомитися з самим народом не з книг, але з живої мови, живого спілкування з ним. З цією метою я став робити етнографічні екскурсії з Харкова по сусідніх селах, по шинках, які в той час були справжніми народними клубами. Я слухав мову і розмови, записував слова і вислови, втручався в бесіди, розпитував про народне життя-буття, записував відомості, які мені повідомлялися, і заставляв співати для себе пісні.

...Про минулу історію Малоросії я мав відомості переважно за Бантиш-Каменським. Незважаючи на мале знайомство моє з малоросійською мовою і народністю, я задумав писати малоросійською і розпочав складати вірші, які згодом з'явилися в друкові під назвою «Українські балади».

...Любов до малоросійського слова все більше і більше захоплювала мене; мені було прикро, що така чудова мова залишається без будь-якої літературної обробки і більше того — зазнає зовсім незаслуженої зневаги. Я всюди чув грубі глузування над селянами не тільки від великоросів, але навіть і малоросів вищого класу, які вважали за можливе знущатися над мужиком і його способом виразу. Таке ставлення до народу і його мови мені здавалося приниженням людської гідності.

(З автобіографії Миколи Костомарова)

II. Любезний мій приятелю!.. Дойшла до мене чутка, що ти хочеш і в нас, по московській моді, збити книжечку, а як її по-нашому назвати? — не вмію; ...так нехай же по-нашому буде: збірник. Спасибі тобі за сюю працю. Через тебе будемо знати, хто з наших слобожан та й з гетьманців що і як कंपонує.

Ще ж я чув, буцімто хочеш тут же притулити дещо і по-нашому писаного. За сюю вигадку аж тричі тобі дякую. Нехай же знають і наших! Бо є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцімто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжненьке, і розумне, ілезне, і що, стало бить, по-нашому, опріч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можна й написати.

О бодай їх уже з такою думкою! Хіба ж не живо вчистив пан Котляревський «Енея»? Еге! об нім і досі Москва товче й перетовкує; і з якого боку не зайде, сплесне руками та й каже: «Ну так, славно!». А пан Артемовський-Гулак мало понаписував про «Твардовського», про «Солопія», про «Собаку», або «Гараськові оди», не мудро розказав по-нашому? Що, може, у іншого, хто читав, так і досі кишки болять від сміху, а в іншого — як там кажуть — трохи лишень шапка не загорілась...

(Із «Супліки² до пана іздателя» Григорія Квітки-Основ'яненка)

¹ Малорос, малоросійський — слова, утворені від поширеної в Російській імперії назви для частини українських земель — Малоросія.

² Супліка — писане прохання або скарга.

III.

Українська мова

Пам'яті Т. Г. Шевченка

Діамант дорогий на дорозі лежав, —
Тим великим шляхом люд усякий минав,
І ніхто не пізнав діаманта того.
Йшли багато людей і топтали його.

Але раз тим шляхом хтось чудовний ішов,
І в пилу на шляху діамант він найшов.
Камінець дорогий він одразу пізнав,
І додому приніс, і гарненько, як знав,
Обробив, обточив дивний той камінець,
І уставив його у коштовний вінець.
Сталось диво тоді: камінець засіяв,
І промінням ясним всіх людей здивував,
І палючим огнем кольористо блищить,
І проміння його усім очі сліпить.

Так в пилу на шляху наша мова була,
І мислива рука її з пилу взяла.
Полюбила її, обробила її,
Положила на ню усі сили свої,
І в народний вінець, як в оправу, ввела,
І, як зорю ясну, вище хмар піднесла...

(Володимир Самійленко)

- ◆ Об'єднайтеся в групи й обміркуйте відповіді на подані запитання.

1. Пригадайте з уроків історії, у складі яких держав перебували українські землі на початку XIX ст. Якими були в тих державах історичні умови для національного розвитку?

2. Чим сучасна українська літературна мова, якою написано «Енеїду» Івана Котляревського, відрізнялася від мови, якою писали книжки в Україні в попередні історичні періоди?

3. Чому поява української літературної мови стала потужним чинником для згуртування українського народу й формування його національної свідомості?

- ◆ Кількома реченнями поясніть, як ви зрозуміли метафоричний образ Володимира Самійленка, у якому українську літературну мову він порівняв із *діамантом дорогим*. Чому, на вашу думку, вірш присвячено Тарасові Шевченку?

Вправа 4

Роздивіться портрети класиків української літератури, одягнених за сучасною модою, що подані на наступній сторінці. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

- ◆ Які твори зображених письменників ви вже читали на уроках української літератури?
- ◆ Що в їхній творчості справило на вас найбільше враження?
- ◆ Вірші яких українських поетів можете продекламувати?
- ◆ Чим для вас цікава класична українська література?
- ◆ Яка роль митців слова в розвиткові української мови?
- ◆ Для чого, на вашу думку, викладають предмет «Українська література» в сучасній школі?

«Я в серці маю те,
що не вмирає...»
Леся Українка

«Гай чарівний, ніби
променем всипаний...»
Михайло Старицький

«Я візьму той рушник,
простелю, наче долю...»
Андрій Малишко

«Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну...»
Володимир Сосюра

«Розумна голова повинна вміститися
на кожному камінці, який доля підсуне».
Марко Вовчок

- ◆ Пригадайте й запишіть кілька крилатих висловів українських письменників. Проведіть у класі вікторину «**Крилате слово**».
- ◆ Чи цікаво вам, з якими фотопортретами працювали українські дизайнери, створюючи незвичні образи українських класиків? Підготуйте презентацію «Жива мить», укладену з фотографій українських митців слова й коментарів до них.

Чи знаєте ви, що законодавчим актом, у якому вперше стосовно української мови вжито термін **державна мова**, був закон «Про запровадження української мови в банківській і торгівій сфері», схвалений Центральною Радою 24 березня 1918 р.? Цікаво, що раніше цей термін активно вживали урядовці УНР.

Вправа 5

Прочитайте уривки з інтерв'ю з українським істориком, публіцистом Ярославом Грицаком і фрагменти наукової статті мовознавиці Лариси Масенко. Які обставини гальмували розвиток української мови у ХХ ст.? Що вплинуло на формування мовного обличчя українських міст? Чому міста в Україні, особливо на сході та півдні, були російськомовними? Чому тільки з проголошенням України незалежною державою розпочався процес реального вдержавлення української мови?

І. Ярослав Грицак розповідає про себе: «Я виріс на році, рок для мене був усе, я дуже страждав, що немає українського року, потім, звичайно, з'явився у 80-х роках, але це те саме покоління, яке страждало, як я. Польський рок був, російський починався, українського не було. Чому не можна почуття, які тобі хочеться висловити, чому їх не можна висловити своєю мовою? Я думаю, це було найважливіше почуття, яке привело наше покоління до публічної діяльності, до політики у 80-х роках, — почуття притискання і бажання бути нормальним. Основний сенс нашого покоління — стати нормальними, тобто висловлювати нашою мовою все, що можна висловлювати іншими мовами».

— У гуманітарному середовищі в університеті, де Ви вчилися, у Львові, мова обговорювалася як політична проблема?

— Не можна було цього робити, ми знали чітко, що це заборонено. Я пам'ятаю епізод, коли в нас у 1980 році в університеті з'явилися узбеки, досить багато. Ми дивувалися — чому, ми не знали, чому... Нам пояснив наш полковник з військової кафедри, він сказав, що на партійній конференції в Алма-Аті в 1979 році було поставлене мовне питання, саме мовне питання Балтики і Східної та Західної України, що потрібно переходити на російську мову, і одним із інструментів було посилати студентів із Середньої Азії, тому що вони не розуміли місцевих мов, тоді викладачі повинні були переходити на російську мову. Але основне було відчуття, що мова — це табу, публічно розмовляти про це не можна.

— Як Ви долали це табу?

— Львів — українськомовне місто, це феномен Львова. Ви, напевно, знаєте, що Львів — найбільш українськомовне місто у світі. Це сталося приблизно 4–5 десятиліть тому, коли Хрущов зняв заборону колгоспній молоді виїжджати із села наприкінці 50-х років, і почалася лавина. Львів дуже швидко українізувався в 60–70-ті роки, коли молодь прорвала все і дуже швидко українізувала. Дуже важливо, що приблизно ті самі процеси були всюди в Україні. Тому що були дуже великі втрати під час війни, євреї здебільшого, у Львові ще поляки, треба було заповнити ці прогалини робочої сили. Але у Львові була своя специфіка. Коли молодь приїжджала до Дніпропетровська¹ або до Києва, вона дуже швидко асимілювалася, ставала русифікованою. У Львові навпаки — українізувала місто.

(З інтерв'ю з Ярославом Грицаком,
українським істориком, публіцистом)

¹ Відповідно до законів про декомунізацію назву змінено на Дніпро у 2016 році.

II. Здійснене протягом 70-х — першої половини 80-х років звуження функцій української мови в системі освіти УРСР ілюструють статистичні дані, які навів міністр освіти у звіті, поданому у квітні 1987 року. На цей час в Україні в 4500 російськомовних школах навчалось більше половини всіх учнів. У Києві з 300 тисяч учнів українською мовою навчалось тільки 70 тисяч. Активізувалося витіснення української мови з вищої освіти і науки. Викладання в усіх вищих навчальних закладах, крім окремих гуманітарних предметів, і професійно-технічних училищах було переведено на російську мову. Цей процес не оминув навіть Галичини. На Сході й Півдні російська мова остаточно заступила національну в сфері наукового спілкування.

На 1988 рік майже всі наукові журнали з точних і природничих наук виходили російською мовою.

Протягом 70-х — початку 80-х років українську мову було витіснено з театрів. Із семи театрів юного глядача лише один Львівський театр був українськомовний. З 50 театрів-студій, створених в Україні на початку 80-х років, тільки два були українськими.

Кіно, яке радянська влада ще з часів Леніна цілком слушно вважала найважливішим видом мистецтва через його вплив на масову аудиторію, ніколи, за рідкісними винятками, україномовним не було...

(Лариса Масенко, з книжки «Мова і суспільство»)

Межі моєї мови означають межі мого світу.

*Людвіг Вітгенштейн,
австрійський філософ XX століття*

Вправа 6

Прочитайте запис розмови в транспорті. Знайдіть у тексті діалектизми. Пригадайте, як співвідносяться поняття *загальнонаціональна мова, територіальні діалекти, літературна мова*. Поміркуйте, з яких джерел збагачується українська літературна мова.

В автобус «Жалуж — Львів» (із зупинками в Моршині та Стрию і саме в такій послідовності) заходить бабуся й одразу до водія: «Шоферунцю, як буде Моршин, скажете мені, га? Я туткаво буду м сиділа...». «Добре, бабцю, добре, скажу. Сідайте і не переживайте!» — каже водій. Бабуся: «Лиш би с ти не забули...». Водій: «Та не забуду, бабцю, сідайте, все буде добре!». Людей в автобусі було небагато, водій більше нікого не чекав, швидко рушили, швидко приїхали в... Стрий! І тут бабуся, невпевнено так: «Шоферунцю, то вже є Моршин?». Німа сцена. Водій і всі пасажири, які чули попередню розмову, присоромлено згадують, що під час зупинки в Моршині ніхто вголос не сказав слово «Моршин». Німа сцена затягувалась... Тут водій, піднявши очі догори, почухавши чуба, глянувши на годинник і щось собі тихо промовивши, зачинив двері, розвернув автобуса й попрямував назад, у Моршин. Дорога не така вже й далека, кілометрів з десять, проте, якщо в якійсь іншій ситуації це б викликало гнівний спротив пасажирів, тепер ніхто не заперечував, усі відчували певну винуватість перед бабусею. Приїхавши в Моршин і відчинивши двері,

водій, якимось навіть так святково, промовив: «Усе, бабцю, то є Моршин, виходьте!» Бабуся: «Та ні, шоферунцю, мені не треба в Моршин. Я до Львова їду!» Водій утратив дар мови, у пасажирів заокруглились очі, німа сцена у квадраті... А бабуся продовжує: «Декую вам, шоферунцю, що нагадалисте мені, — і починає копірситися у своїх пакунках, — мені моя донька в Калуші наказувала, аби я таблетку випила через півтори години. Але я той дзиґарок не ношу... То вона мені казала, аби я таблетку випила якраз у Моршині. То я зараз ту таблетку знайду і вип'ю. Дай вам здоров'я, шоферунцю, що с ти не забули і нагадали старій». Хтось пирснув першим, хтось другим, водій засміявся останнім, але всі реготали аж до Львова. Лиш одна бабуся не розуміла, чому всі себе так дивно поводять...

(Запис розмови)

Резюме

- ◆ Укладіть перелік із п'яти слів, які, на вашу думку, найповніше відбивають зміст теми уроку.
- ◆ Яку з висловлених на уроці думок вважаєте найціннішою для себе?
- ◆ Що з обговорюваного на уроці стало для вас новим?
- ◆ Яка тема з обговорюваних на уроці зацікавила вас найбільше? Про що хотіли б дізнатися докладніше?
- ◆ Перечитайте запитання на початку уроку і дайте на них відповідь.

Вправа 7

Поясніть, як ви розумієте подані крилаті вислови. Міркування з приводу одного з них запишіть.

1. Існує більш живе свідоцтво про народи, ніж кістяки, зброя і могили: це — мова (*Я. Грімл*).
2. А коли єсть окрема мова, то єсть і окремий народ (*І. Огієнко*).
3. Без мови нашої, юначе, й народу нашого нема (*В. Сосюра*).
4. Не має батьківщини наука, але мають батьківщину вчені (*Л. Пастер*).
5. Мова — це символічний ключ до культури (*Е. Сепір*).
6. Мова для культури — те саме, що центральна нервова система для людини (*С. Лем*).

Вправа 8

Запишіть слова. Поясніть їх правопис.

- 1) (Ш/ш)євченківська премія; 2) (Ш/ш)євченкова поезія;
- 3) (Ф/ф)ранків стиль; 4) (Ф/ф)ранківська кімната; 5–6) (Н/н)ароди (П/п)івночі; 7–8) (З/з)ахідна (У/у)країна; 9) (З/з)ахідноукраїнський;
- 10–11) (С/с)офійський (С/с)обор; 12–13) (Е/е)поха (В/в)ідродження;
- 14) (С/с)хіднослов'янські мови; 15–16) (Г/г)рінченків (С/с)ловник;
- 17–18) (Б/б)ожа (М/м)атір; 19–20) (В/в)авилонська (В/в)ежа;
- 21–22) (В/в)авилонське (С/с)товпотворіння; 23) (Е/е)зопівська мова;
- 24) (В/в)асилева книжка.

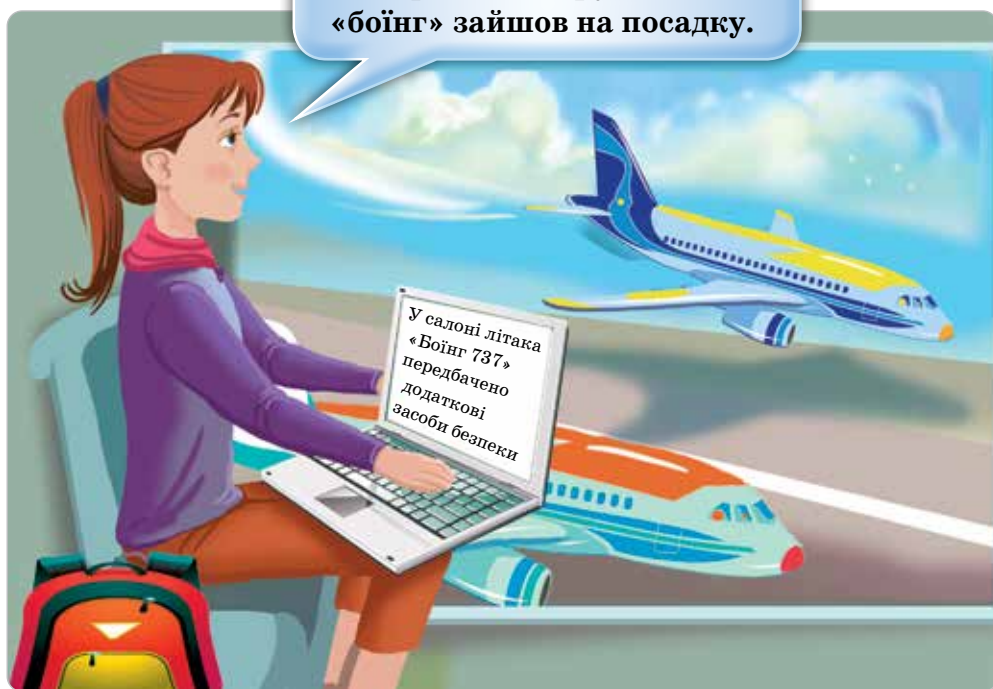
- ◆ Якій орфограмі присвячено цю вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.
- ◆ Доберіть 12 слів для словникового диктанту на опрацьовану орфограму¹.

¹ За такою схемою пропонуємо виконувати всі «орфографічні» вправи.

У новій редакції Українського правопису передбачено деякі зміни в правилах уживання великої літери у власних назвах. Зокрема по-різному треба писати назви виробничих марок технічних виробів (машин, приладів і т. ін.) та назви самих виробів: перші беремо в лапки і пишемо з **великої букви** (автомобілі «Нісан», «Вольво», «Фольксваген»; літак «Боїнг 777»; трактор «Слобожанець»), другі — беремо в лапки, але пишемо з **малої букви** («нісан», «вольво», «фольксваген» (автомобілі), «боїнг» (літак), «слобожанець» (трактор)).

Зробивши друге коло,
«боїнг» зайшов на посадку.

Медіавправа

Перегляньте документальний фільм «Соловей співає. Доки голос має». Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

Рік: 2019

Країна: Україна

Режисер: Сергій Кримський

Жанр: документальний

Прем'єра (у світі): 07.11.2019

Тривалість: 65 хв

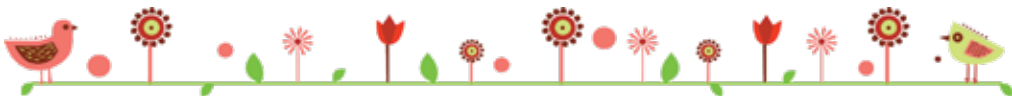
Вікові обмеження (років): 12

- ◆ Що найбільше вразило у стрічці?
- ◆ Якби ви мали таку можливість, яке б запитання поставили авторам фільму?
- ◆ Які факти про розвиток, історичну долю та умови функціонування української мови виявилися для вас новими? Про що хотіли б дізнатися докладніше?
- ◆ Як знання історії допомагають зрозуміти особливості мовної ситуації в Україні?
- ◆ Поясніть назву фільму. Яку ідею обстоюють автори?
- ◆ Подискутуйте з однокласниками.
 - Навіщо автори ввели до фільму сцену з таксистом? Яку думку вони прагнули увиразнити свідченнями цього персонажа?
 - З якою метою у фільмі звертаються до мовної ситуації в Білорусі? Чому, окрім розмови з білоруською громадською діячкою, автори використовують фрагменти бесіди з британським ученим?
 - Що спонукало героїв фільму в дорослому віці перейти з російської мови на українську в щоденній комунікації?
 - Яку ідею автори фільму намагаються донести до глядачів епізодами про історію відродження івриту?
- ◆ Напишіть есе, у якому поділіться враженнями про фільм, заохочуючи до його перегляду однолітків з-за кордону.

Умови і стан функціонування мов та конкретні сфери їх використання в лінгвістиці називають **мовною ситуацією**. Це своєрідний мовний портрет держави, регіону або й конкретного закладу чи спільноти, що свідчить про те, як мовці в них задовольняють комунікативні потреби за допомогою однієї або кількох мов.

Мова — найважливіший засіб спілкування, пізнання та впливу. Мовні норми

Урок 2

Питання уроку

- Чому мову визначають як основний засіб спілкування?
- Як мова допомагає долати відстань і час?
- Як за допомогою мови ми пізнаємо світ?
- Чому мова є засобом впливу на людину?
- Яка роль мови в житті людини?
- Що називають мовною нормою?

Проведіть гру «**Піраміда**». Познайтеся, хто більше впродовж хвилини добре до слова *мова* спільнокореневих. Укладіть якомога довший перелік споріднених слів, розташувавши їх від найкоротшого до найдовшого.

Про що свідчить укладене вами гніздо спільнокореневих слів? Однозначним чи багатозначним є слово *мова*? Відповідь обґрунтуйте. Як називають науку про мову? Чому мови навчаємося впродовж усього життя? Наскільки володіння мовою залежить від лінгвістичних знань?

Словник

Мовознавство, або **лінгвістика**, — наука про мову, її сутність, будову, функціонування і розвиток. Сучасне мовознавство становить складну систему галузей (розділів), з яких на шкільних уроках ви опановуєте знання з фонетики, орфоєпії, графіки, орфографії, словотвору, морфології, лексикології, фразеології, синтаксису, пунктуації та стилістики.

Слово **мова** має кілька значень. Глумачний словник, зокрема, подає такі його значення: **1)** здатність людини говорити, висловлювати свої думки; **2)** мовлення, властиве кому-небудь; манера говорити; **3)** те, що говорять, чийсь слова, вислови.

Мовою називають також шкільні уроки, на яких навчається української, англійської, німецької чи польської (цікаво, що як навчальний предмет у школах України вивчають 30 мов, а викладання здійснюється в початкових класах вісьмома мовами, а в середніх і старших — шістьма). Тож «мова» — це й відповідні підручники. А ще словники, довідники, збірники тестів і завдань для опанування тієї або тієї мови.

Мова оживає під час спілкування. Ідеться не тільки про розмову конкретних людей, а й про спілкування з уявним співрозмовником, розмову подумки із самим собою тощо. Мову в дії, тобто під час спілкування, називають **мовленням**. Мовлення буває усним і писемним. Вивчаючи українську мову, ви опановуєте і перше, і друге. Отже, удосконалюєте такі **різновиди мовленнєвої діяльності**, як говоріння, слухання-розуміння (аудіювання), письмо, читання.

Термін **мовлення** почали вживати паралельно зі словом **мова** не так давно. До його впровадження спонукало спостереження, що мова у вустах кожного конкретного мовця є особливою, неповторною. Недарма кажуть: «Птицю пізнають по пір'ю, а людину — по мові». Ви спілкуєтеся з різними людьми. Прислухайтесь, як вони говорять. У кожного є, безперечно, свої «улюблені» слова, одні говорять швидше, а інші — повільніше. Під час подорожей Україною переконаємося, що мовлення мешканців різних регіонів має деякі відмінності. Отже, мова народу виявляється в мовленні конкретних людей.

Проте індивідуальні особливості мовлення — це ніби дрібка солі або прянощів, що додають смаку страві. Вони ніколи не перекривають спільних ознак, властивих певній мові. А що мова виникла з потреб спілкування, то все в ній підпорядковане цим потребам. Аби не ускладнювати спілкування, до особливостей певної мови пристосовують запозичення з інших мов. Наприклад, запозичене з французької мови слово «пальто» в українській стало відмінюваним: *у пальті, без пальта*. За зразком запозичень із власних ресурсів у мові постали нові слова: *алфавіт — абетка, біографія — життєпис, горизонт — видноколо, лінгвістика — мовознавство, смайл — вподобайка, селфі — самофото*.

Через мову ми пізнаємо світ. Наївно вважати, що кожен із нас сприймає світ безпосередньо, «таким, як він є». Насправді наше сприйняття світу відбувається за посередництва мови. У будь-якого народу мовна картина світу своя, неповторна. Наприклад: ми чуємо в природі тільки ті звуки, які є в нашій мові (*р-р-р, ш-ш-ш, ку-ку, кукуріку, гав-гав, няв, дзень, хляп* тощо). В інших народів ці звуконаслідування вимовляють по-іншому.

Досконале знання мови істотно полегшує сприйняття інформації з різних галузей. Адже будь-що пізнане закріплюється і зберігається в слові.

Здавна помічено, що мова здатна впливати на людину, скеровувати її почуття і вчинки. Недарма з давніх-давен люди вірять у магічні властивості мови, виявом чого є замовляння, ворожіння за допомогою слів, молитви.

Якими прикладами в тексті проілюстровано наведені нижче твердження?

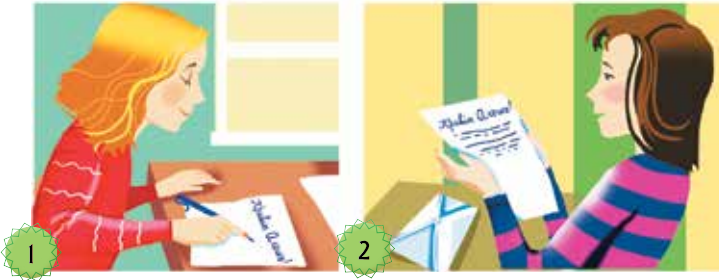
1. Мова — основний засіб спілкування.
2. За допомогою мови людина пізнає світ.
3. Мова є засобом впливу на людину.

Доберіть до кожного твердження свої приклади.

Вправа 1

Визначте, які різновиди мовленнєвої діяльності відповідають кожному малюнку.

- ♦ Поміркуйте: чому для умовного зображення письма та читання знадобилося два малюнки, а для говоріння-слухання — один? Які малюнки ілюструють усну форму мовлення, а які — писемну?

Вправа 2

Прочитайте історичний документ. Що дізналися з нього про долю української мови у ХХ ст.? Які слова чи їхні форми, особливості вживання свідчать про те, що документ створено не в наш час? Чи перешкоджають ці особливості сприйняттю інформації? Поміркуйте, як мова допомагає спілкуватися представникам різних епох.

З ПЕРШОЇ ВІДОЗВИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

До Українського народу!

Народе Український!

Впали вікові пута... Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більш як двохсотлітнього сну.

Уперше, Український тридцятип'ятимільйонний народе, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю.

Впав царський уряд, а Тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі збори на основі загальноно, рівного, прямого й таємного виборчого права.

До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать і які ти повинен мати, великий народе, сам хазяїн на українській землі.

А в найближчій часі право на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, народо, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні...

Українська Центральна рада

Київ. Року 1917, березня 9

- ♦ Які мовні засоби використано для посилення емоційного впливу на читачів?

Вправа 3

Поясніть, як розумієте подані крилаті вислови. Міркування з приводу одного з них запишіть.

1. Мова — це наша національна ознака, у мові — наша культура, сутність нашої свідомості (*Г. Огієнко*).
2. Мова вдосконалює серце і розум народу, розвиває їх (*О. Гончар*).
3. Скільки мов ти знаєш, стільки разів ти людина (*Й.-В. Гете*).
4. Без знання мов почувашся ніби без паспорта (*А. Чехов*).

Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову.

Ліна Костенко

Вправа 4

Доберіть до слова *мова* відповідно до поданих нижче значень 5–7 прикметників за зразком.

Мова (здатність говорити) — *повільна, чітка, нерозбірлива ...*

Мова (мовлення, манера говорити) — *багата, поетична ...*

Мова (звукові знаки, сукупність правил) — *літературна, іноземна ...*

Вправа 5

Прочитайте текст. Поділіться думками з приводу прочитаного.

В одному з листів М. Коцюбинського натрапляємо на фразу: **«Говорять на всіх мовах, одні одних не розуміють, якість вавилонське стовпотворіння»**.

Фразеологізм **вавилонське стовпотворіння** походить зі Старого Заповіту. Проте всім відомо, що легенда про Вавилон з'явилася задовго до появи самої Біблії. Дослідники припускають, що в сучасному біблійному тексті зведено дві оповіді про Стародавній Вавилон: одна — про побудову міста й змішування мов, а друга — про побудову вежі й розпорошення людей по всьому світі. А тепер сама оповідь.

«І була вся земля — одна мова та слова одні. І сталося, як рушали зо Сходу вони, то в Шиньарському краї рівнину знайшли, і оселилися там. І сказали вони один одному: “Ану, нароби́мо цегли, і добре ї́ї випали́мо!” І сталася цегла для них замість каменя, а смола земляна була їм за вапно. І сказали вони: “То́ж місто збудуймо собі, та вежу, а вершина ї́ї аж до неба. І вчині́мо для себе ймення, щоб ми не розпороши́лися по поверхні всієї землі”. І зійшов Господь, щоб побачити місто та вежу, що людські сини будували ї́ї. І промовив Господь: “Один це народ, і мова одна для всіх

них, а це ось початок їх праці. Не буде тепер нічого для них неможливого, що вони замишляли чинити. Тож зійдімо і змішаймо так їхні мови, щоб не розуміли вони один одного”. І розпорошив їх звідти Господь по поверхні всієї землі, — і вони перестали будувати те місто».

Легенда є однією з перших спроб пояснити появу багатьох мов і різних народів на землі.

Тож фразеологізм **вавилонське стовпотворіння** вживають зі значенням «шум, галас, метушня».

(За Аллою Коваль)

- ♦ Який за походженням фразеологізм *вавилонське стовпотворіння*? Як у легенді пояснено багатомовність світу? Чим, на вашу думку, є багатомовність світу: це Божа кара чи неоціненне багатство людства?

Пітер Брейгель Старший. «Зведення Вавилонської вежі» (1563 р.). Картина зберігається в Музеї історії мистецтв (Відень, Австрія).

Вправа 6

Продовжте поданий нижче перелік фразеологізмів, що стосується мови. Витлумачте фразеологічні сполучення, наведіть приклади їх доречного вживання (*усно*).

Вавилонське стовпотворіння; езопівська мова; відібрати мову; говорити різними мовами.

- ♦ Поясніть, які відомі вам вислови свідчать про роль мови в житті людини.

Чи знаєте, що у світі є близько шести тисяч мов? Одними з них говорять мільйони, а іншими користуються кілька сотень людей. Мови, якими не говорить жодна людина, називають *мертвими*. Мертвою нині є, наприклад, латинська мова. У це важко повірити, адже латина — і досі мова медицини та фармацевтики.

Сукупність мовних засобів і правил їх відбору та вживання називають **мовною нормою**. Нормативними в українській мові є, наприклад, чергування [о], [е] з [і] в закритих складах (*діл — долу, піч — печі*), перехід у певних позиціях приголосних **г, к, х у ж, ч, ш** та [з'], [ц'], [с'] (*нога — ніжка — нозі, рука — ручка — руці, вухо — вушко — у вусі*), твердість губних **б, п, в, м, ф**, що не мають м'яких відповідників, а також твердість шиплячих **ж, ч, ш**, які можуть бути у відповідних позиціях напівм'якими.

Наведені приклади стосуються фонетичного рівня мови. Прикладом мовної норми на граматичному рівні є вибір із двох варіантних закінчень іменників чоловічого роду в давальному відмінку — **-ові, -еві (-єві)** та **-у (-ю)**: *майстрові і майстру, товаришеві і товаришу, краєві і краю*. Є орфоепічні мовні норми, які стосуються правил вимови, зокрема й наголошування слів: *дича́вити, засу́ха, щодобови́й, ярмарко́вий*. Виокремлюють також лексичні мовні норми, що ґрунтуються на розрізненні значень слів, закономірності їх сполучуваності. Наприклад, в українському вжитку поширюється дієслово *виглядати* для характеристики зовнішності або внутрішнього стану когось-небудь. Його поєднують з прикметниками або іменниками, передаючи наявність певної ознаки або її позірність, несправжність — *Учора Марічка виглядала веселою і задоволеною. Попри зволікання з оголошенням результатів Максим виглядав переможцем*. Мовці, які вживають дієслово *виглядати* в таких контекстах, не зважають на те, що українською мовою наявність певної ознаки передають форми теперішнього та минулого часу дієслова *бути*, а значення позірності виражають форми дієслова *здаватися*, що поєднуються з прикметниками й іменниками. Отже, відповідно до лексичних норм української мови в наведених вище реченнях треба було вжити дієслово *була* або *здавалася* чи *здавався* залежно від того, що мали на увазі мовці: *Учора Марічка була веселою і задоволеною* або *Учора Марічка здавалася веселою і задоволеною*; *Попри зволікання з оголошенням результатів Максим здавався переможцем*.

Стилістичні норми регулюють використання мовних засобів відповідно до ситуації спілкування. Орфографічні та пунктуаційні норми — це звід правил правопису, які ви опановуєте на уроках української мови.

Мовні норми фіксують словники, граматики, довідники з правопису. Порушення мовної норми кваліфікують як помилки.

Процес усталення мовних норм відбиває історію розвитку української мови, та й самі вони змінюються, що зумовлено змінами в мові внаслідок змін у людському житті, взаємодії з іншими мовами тощо. Перший звід правил українського правопису, обов'язковий для суспільного вжитку, було ухвалено Правописною комісією Міністерства освіти у травні 1918 р. Відтоді до правописного кодексу української мови кілька разів вносили зміни, а остання його редакція набула чинності в травні 2019 р.

- ◆ Чому мовну норму характеризують як історичну, змінну категорію?
- ◆ Наведіть приклади мовних норм, співвідносних з різними рівнями мови.
- ◆ Як мовні норми забезпечують функційну повноту мови?
- ◆ Що, на вашу думку, розхитує мовні норми?
- ◆ Чому впродовж історії мови час від часу змінюються норми правопису?

Можливість мови реалізувати функції основного засобу спілкування, пізнання і впливу в усіх сферах життя суспільства називають **функційною повнотою мови**. Наприклад, на початку ХХ ст. українська мова в Російській імперії не була повнофункційною, оскільки їй було заборонено використовувати в офіційних сферах — у справочинстві, освіті, державних установах, церкві тощо. Свідченням неповнофункційності української мови в СРСР слугує той факт, що їй не використовували у збройних силах, для написання кваліфікаційних робіт на здобуття наукових ступенів.

Вправа 7

Роздивіться малюнок. Знайдіть **10 помилок**, визначте їх різновид. Укладіть таблицю «Типи мовленнєвих помилок», навівши приклади з власного мовлення.

Складний випадок — «і куди ми маємо причепити наше оголошення?»

ТИПИ МОВЛЕННЄВИХ ПОМИЛОК

Тип помилки	У чому виявляється	Приклад із власного мовлення
Орфоепічна	Неправильне наголошування слів; неправильна вимова звуків та їх сполук.	
Орфографічна		
Лексична		
Граматична (морфологічна і синтаксична)		
Пунктуаційна		

- ♦ Чи погоджуєтеся з думкою, що недосконале мовлення, усне й писемне, підважує функційну повноту мови? Що, на вашу думку, означає настанова — *дбати про мову*?

Резюме

- ◆ Прочитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Що визначає роль мови в житті людини?
- ◆ За яких умов досягаємо успіху в спілкуванні?

Прочитайте уривок із праці українського мовознавця Івана Огієнка «Наука про рідномовні обов'язки». Поділіться міркуваннями про те, чи має людина обов'язки перед мовою. Що вважає обов'язком перед мовою Іван Огієнко?

Вправа 8

Десять мовних заповідей свідомого громадянина

1. Мова — то серце народу: гине мова — гине народ.
2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ.
3. Літературна мова — то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її.
4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.
5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.
6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.
7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина — працювати для збільшення культури своєї літературної мови.
8. Стан літературної мови — то ступінь культурного розвою народу.
9. Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.
10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

- ◆ Чи відчуваєте ви обов'язок перед мовою? Сформулюйте й запишіть кілька настанов, дотримання яких сприятиме, на вашу думку, розвитку української мови.

Вправа 9

Запишіть слова. Поясніть їх правопис.

- 1) на(т/д)хнення; 2) ле(х/г)ко; 3) дьо(х/г)тю; 4) пе(ст/с)ливий;
- 5) зап'я(ст/с)ний; 6) громі(зд/з)кий; 7) во(к/г)зал; 8) переми(шльсь/сь)кий;
- 9) запорі(жсь/зь)кий; 10) боро(ть/дь)ба; 11) про(сь/зь)ба; 12) при(сь/зь)ба;
- 13) герцо(гсь/зь)кий; 14) свідо(тс/ц)тво; 15) бага(тс/ц)тво; 16) лю(дс/ц)тво;
- 17) тка(чс/ц)тво; 18) че(хсь/сь)кий; 19) студен(тс/с)тво; 20) пі(ст/с)ний;
- 21) форпо(ст/с)ний; 22) пер(ст/с)нем; 23) хре(ст/с)ний; 24) намі(ст/с)ник.

- ◆ Яким орфограмам присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цими орфограмами.
- ◆ Доберіть 12 інших слів для словникового диктанту на опрацьовані орфограми.

Розвиток мовлення

Урок 3

Повторення вивченого про текст. Повідомлення на тему про роль мови в житті людини

Питання уроку

- Які найважливіші ознаки тексту?
- Навіщо вміти будувати текст?
- Які бувають тексти?

Проведіть гру «**Оповідач**». Об'єднайтеся у дві команди й упродовж хвилини підготуйте повідомлення за картиною Петра Нілуса або запропонованою вчителем, яке для першої команди має складатися з окремих речень, а для другої — бути текстом.

*Петро Нілус.
«На містках (Влітку)»
(1898 р.).
Картина зберігається
в Одеському
художньому музеї.*

Яке повідомлення було змістовнішим? Яке повідомлення цікавіше слухати? Чому текстове повідомлення підготувати складніше? Кого називають цікавим оповідачем?

Словник

Текст (від лат. — «тканина») — це група пов'язаних змістом і синтаксичними засобами речень, що виражають та передають, порівняно з окремими реченнями, розвиток думки.

Вправа I

Порівняйте два фрагменти. За допомогою яких засобів виділені курсивом у другому фрагменті речення вплетено в текст?

I

1. Се вона так розхитує море і скелі: зрушила острів, понесла по хвилях, а сама скаженіє і кричить в телефон. 2. Встати і запитати, хто дзвонить? 3. А телефон б'ється в нападі істеричнім, прискорює сміх, як божевільний, і вже зливає його в текучий струмінь плачу. 4. Дрібно, пискливо, як істеричний сміх, ллються безперестанку і наповняють тривогою дім. 5. Прокидаюсь в незрозумілій тривозі і сідаю на ліжку.

II

Прокидаюсь в незрозумілій тривозі і сідаю на ліжку. Знаю, що тепер ніч, але що ж сталося? Телефон дзвонить сильно й уперто. Може, яке нещастя, потоп, землетрус? Дзвінки не дають спам'ятатись. Дрібно, пискливо, як істеричний сміх, ллються безперестанку і наповняють тривогою дім. Встати і запитати, хто дзвонить? Крикнуть телефоніві в горло, заткнути сердитим: хто дзвонить? Але я не встаю. Чую в моїй хаті якісь тривожні шуми, щось ходить по ній, затаївши стогнання, шелестить в п'їтми папером, штовхає стіни і деренчить шибками. А телефон б'ється в нападі істеричнім, прискорює сміх, як божевільний, і вже зливає його в текучий струмінь плачу.

Тоді я догадуюсь: буря. *Се вона так розхитує море і скелі: зрушила острів, понесла по хвилях, а сама скаженіє і кричить в телефон.*

(Михайло Коцюбинський, «На острові»)

Як переконалися з попередньої вправи, окремі речення в тексті становлять змістову та граматичну єдність. Вони так тісно пов'язані, що взяті окремо, ізольовано видаються неповними, незавершеними.

Отже, за змістом текст характеризують єдністю думки, теми, зв'язком окремих речень, що входять до його складу.

Із граматичного погляду текст вирізняється синтаксичними засобами зв'язку між реченнями, що належать до його складу, а також ритмомелодійною єдністю.

Речення в тексті пов'язані між собою певним ставленням мовця (автора) до висловленого.

Текстові властиве й композиційно-тематичне членування, відповідно до якого в ньому виокремлюють **зачин** (початок думки, теми), що зосереджується в першому реченні чи кількох реченнях, що формують самостійний абзац, **середню частину** (розвиток, виклад теми) і **кінцівку**, у якій узагальнено все висловлення.

Пригадайте ознаки тексту й на їхній основі запропонуйте визначення поняття «текст».

Вправа 2

Доведіть, що перед вами текст, спираючись на приклади змістового й граматичного зв'язку між його компонентами.

Я щодня проходжу повз самотній, закинутий сад. Дві-три зелених тераси і група маслин. Більше нічого. Внизу горять трави власним вогнем, над ними поблискують сріблом сиві корони.

Мимо проходять люди, тупа копитом в стежку осел, а садок самотіє, запущений і забутий, і лиш перехожі сковзять очима по нетоптаних травах та сонце ходить довкола, пересуваючи тіні. Ось вони м'яко послались, такі ж химерні і кривобоки, як і маслини, наче одбилися в воді.

Спираюсь на мур і годинами стежу, як безшелесно бродять тіні з місця на місце. Вони перерізують першу терасу і кидають сітку на другі. Трави між ними горять. Або починають міняти форму: там вкоротили галузку, там зіллялись докупи і підібгались чорним клубочком під корінь.

Два метелики білих, один за другим, злітають звідкись на тихі трави, як черешневий цвіт; то блимнуть на сонці, то посіріють у тінях. Потріпають крильми, торкнеться самець самочки, і далі йде залицання.

Срібні корони подзвонюють листом вгорі.

Рушаю.

На Punta Fragara¹ сідаю і наче впірнаю у море. Його ніжна блакить наливається в мене крізь очі і сповняє ущерть. Сонце розтоплює скелі, а само на крайнебі задивилось в дзеркало моря і підпало воду.

Од нестерпучого блиску заплющую очі. Тоді чую, що під ногами шумить. Там море дере свою синю одежу об гострі скелі на білі клапті і закидає ними весь берег. Навіть через повіки бачу той білий клекіт, пронизаний сонцем. Достоту чортова кухня, де вічно кипить і збіга молоко.

Надходять люди і тріском мов чужоземних заглушують море.

Тоді вертаюсь назад.

Спираюсь на мур і знову з дивним спокоєм дивлюся на самотній садок. На зелені тераси, на купу маслин. Тіні витягають свої сугави, лягають на інший бік, і виростає долі другий, лежачий садок.

Сиві корони видзвонюють угорі, під ними цілий день тихо світяться трави.

Пташка часом поскаче в галузках, потрусить хвостом. Часом почистить носик...

(Михайло Коцюбинський, «На острові»)

- ◆ Що називають темою тексту?
- ◆ Що таке мікротема?

Вправа 3

Складіть план тексту з попередньої вправи, чітко сформулюйте його мікротеми.

Вправа 4

У сучасній публіцистиці нерідко вживають слово «текст» зі значенням «певна послідовність символів, сповнена змістом; повідомлення». Наприклад, картина як текст про чужину. Уважно подивіться на репродукцію картини

Тараса Шевченка, подану на наступній сторінці. Складіть кілька речень про те, що хотів донести до глядача художник.

¹ Назва мосту.

Тарас Шевченко. «Мангишлацький сад» (1854 р.).
Картина зберігається
в Національному музеї Тараса Шевченка (Київ).

- ◆ Які засоби комунікації, крім мови, ви знаєте?
- ◆ Чому саме мову визначають як основний засіб спілкування?

Вправа 5

Розгляньте таблицю. Наведіть приклади засобів зв'язку між реченнями з тексту вправи 2.

ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ РЕЧЕНЬ У ТЕКСТІ

лексичні засоби:

- ◆ повторення деяких слів з попереднього речення;
- ◆ уживання особових і вказівних займенників;
- ◆ прислівники

морфологічні засоби:

- ◆ єдність видо-часових і способових форм дієслівних присудків

синтаксичні засоби:

- ◆ послідовність слів і речень;
- ◆ сполучники з приєднувальним значенням;
- ◆ паралелізм побудови речень;
- ◆ неповнота окремих речень

ритмо-мелодійні засоби:

- ◆ інтонація

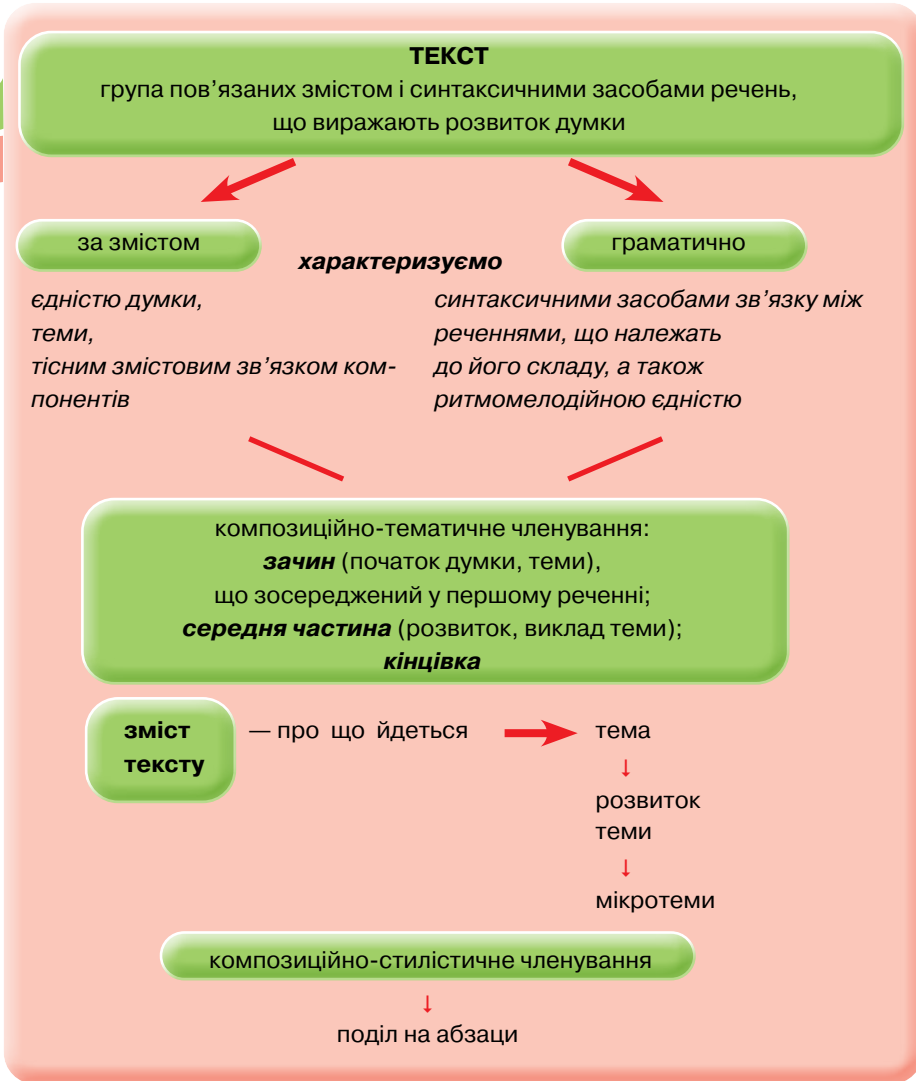
Вправа 6

Використавши матеріали з уроків 1–2, складіть розгорнутий план повідомлення на тему про роль мови в житті людини. Запишіть його.

Резюме

- ◆ Перечитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Схарактеризуйте текст за схемою.

Вправа 7

Прочитайте міркування лінгвіста про мову. Чи вважаєте слушною характеристику сучасного етапу розвитку людства як епохи мови?

Кінець ХХ ст. — це не тільки час космічних польотів, роботів, ядерної фізики та генетики, це ще й епоха мови. Чи користуємося ми телевізором, радіоприймачем або магнітофоном, чи читаємо газети й книжки,

чи спостерігаємо за зустріччю політиків, чи просто теревенимо телефоном, ми гостро відчуваємо, як блискавичний прогрес у галузі зв'язку, революція в інформатиці й безмежне розширення соціальних зв'язків дають нам змогу стиснути простір і цим підкорити собі час; унаслідок цього нескінченно зростає значущість слова — усного, писемного або такого, що транслюється. Можна твердити, що в останній чверті ХХ ст. людство занурилося в безмежний океан слів і фраз.

(Клод Ажеж, французький мовознавець)

- ◆ Напишіть на тему, якій присвячено текст вправи, невеличкий твір-міркування.

Чи знаєте ви, що таємницю єгипетських ієрогліфів пізнав французький учений Жан-Франсуа Шампольйон? У 1822 р. після багаторічної праці він зміг прочитати текст, написаний на Розетському камені. Текст однакового змісту на пам'ятці було викарбувано трьома мовами. У повідомленні йшлося про події за царя Птолемея. Зіставивши передання імені царя, обведене овальною рамкою, грецьким письмом і давньоєгипетськими ієрогліфами, Шампольйон розшифрував окремі знаки. Так лінгвістичне відкриття прислужилося розвитку історії.

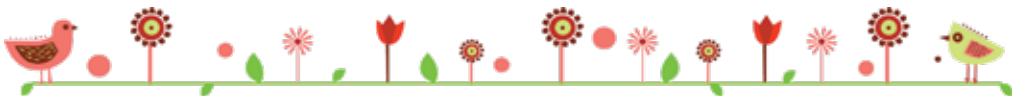

Розетський камінь — базальтова стела з написом (196 р. до н. е.), знайдена в 1798 р. під час експедиції Наполеона Бонапарта до Єгипту.

Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш.

Українське прислів'я

Урок 4

Повторення вивченого про типи та стилі мовлення.

Тематичні випуски

Питання уроку

- Які типи мовлення виокремлюють?
- Які розрізняють стилі мовлення?
- Чим зумовлене виокремлення стилів мови та з чим це пов'язано?

Проведіть гру «**На одній хвили**». Оберіть факт сучасного життя, про який хотіли б поговорити (це може бути технічний винахід, явище, твір мистецтва тощо). Домовтеся, у якому аспекті кожна команда складатиме речення про цей факт: перша буде лише описувати його, друга — розповідати про події, пов'язані з ним; третя висловить міркування про предмет розмови. У другому раунді гри підготуйте повідомлення на ту саму тему, обравши певну ситуацію спілкування: розмова з друзями; повідомлення на зібранні шкільного наукового товариства; інформація у шкільну газету.

Чим подібні речення представників тієї самої команди?
 Чи впливає зміст висловлення на його структуру та дібрані мовні засоби?
 Як називають різновиди мовлення, визначені змістом?
 Як змінюється повідомлення залежно від ситуації спілкування?

Вправа I

Про що йдеться в поданих нижче текстах? Узагальніть зміст кожного уривка питальним реченням.

I

Осінь — одна з чотирьох пір року в річному циклі розвитку природи. Для більшості країн Північної півкулі вона триває з 1 вересня до 30 листопада. Астрономічна осінь у Північній півкулі триває від 24 вересня до 21 грудня. Для осені характерні певні температурні умови: температура знижується від +15 °С до 0 °С. На початку осені зазвичай панує суха, сонячна погода. Часто під впливом теплих тропічних повітряних мас буває бабине літо, коли температура повітря перевищує +20 °С. Вторгнення холодних арктичних мас у вересні–жовтні спричиняє приморозки. У другій половині осені внаслідок активізації циклонів переважає похмура погода з дощами й туманами.

(З енциклопедії «Усе про природу»)

II

Коли дозріють гарбузи, то хлопці роблять із гарбуза опудало: зрізують вершок, вичищають середину, прорізують ножом очі, ніс, здоровенного рота. У рот настромлюють паличок, і виходить, ніби це опудало вишкірює зуби, а в середину ставлять запалену свічку. Темного осіннього

вечора котрийсь хлопчак бере таке опудало і йде туди, де бавляться діти. Підкрадається й виставляє з-за плоту гарбуза із запаленою свічкою. Діти, несподівано побачивши в темряві великі вогняні очі та величезну пащеку з вишкіреними зубами, — лякаються і з криком розбігаються геть.

(Олекса Воропай, «Звичай нашого народу»)

III

«Найбільше в житті він любив осінь. Жовте, тепле осіннє листя, що пливе річкою на спинах форелей, а зверху синє безвітряне небо. Тепер він буде частиною всього цього назавжди».

(Напис на одному з пам'ятників Ернесту Хемінгуею, американському письменникові)

У мовній практиці спостерігалися варіанти передавання звуків [g], [h] в деяких іншомовних словах: якщо в шкільній хрестоматії біля назви повісті «Старий і море» було вказано прізвище *Хемінгуей*, то на палітурці книжки, опублікованої у «Видавництві Старого Лева», читаємо *Гемінгвей*. У новій редакції українського правопису наголошено, що звук [g] та близькі до нього звуки, що в іншомовних словах позначаються літерою g, звичайно передаємо літерою г: *блогер, маркетинг, Гренландія*. Зауважте, що в прізвищах та іменах людей цей звук дозволено передавати двома способами – буквами г і ґ: *Вергілій і Верґілій, Гегель і Геґель, Гете і Геґе, Гуллівер і Гуллівер*. Звук [h] в іншомовних словах переважно передаємо буквою г: *гербарій, гінді, госпіс*. Хоч у багатьох словах за традицією пишемо х: *хобі, характер, хокей, хол, холдинг*.

Вправа 2

Схарактеризуйте типи мовлення за схемою.

ТИПИ МОВЛЕННЯ

Назви типів мовлення	Основна думка висловлення	Основний зміст висловлення	Будова висловлення	Різновиди висловлень
РОЗПОВІДЬ	Що робить особа або предмет?	Повідомлення про події, що розгортаються в часі	1) початок дії; 2) розвиток подій; 3) кінець події	Оповідання, повідомлення (звіт, рапорт), відповідь, оголошення
ОПИС	Яким є предмет, особа, явище?	Повідомлення про ознаки, властивості, їхня характеристика	Загальне враження, окремі ознаки, деталі	Пейзажі, портрети, описи інтер'єру, характеристика людини
РОЗДУМ (міркування)	Чому предмет особа, явище такі?	Висловлення про причини явищ, ознак, подій	1) теза (думка, що потребує доведення); 2) аргументи (докази); 3) висновок	Роздум від часткового, конкретного до загального; від загальних положень до конкретних висновків, роздум-твердження, роздум-спростування, заперечення тощо

Мета, з якою створено текст, і його зміст визначають і будову тексту, і ті мовні засоби, які обирає автор. Тож зрозуміло, що для текстів різних типів мовлення характерна своя структура, яку узагальнено в таблиці.

Ви пам'ятаєте також, що вибір мовних засобів у спілкуванні зумовлений багатьма чинниками, які зазвичай узагальнюють запитаннями:

Хто?
Що?
Кому?
Де?
Навіщо?

говорить

Різні сфери використання мови обслуговують її різні стилі. Тож **стиль мови** — це сукупність засобів, вибір яких зумовлений змістом, метою і характером висловлення.

Стилїстика — розділ науки про мову, що досліджує закономірності використання мовних засобів у різних ситуаціях спілкування.

Поняття «стиль» (від лат. *stilus* — «загострена паличка для писання») має багато значень і вживається як термін у літературознавстві, мистецтвознавстві, архітектурі, соціології та в інших науках. У науці про мову **стиль** визначають як різновид мовлення з властивими йому мовними засобами.

Виокремлюють шість стилів: **офіційно-діловий; науковий; публіцистичний; конфесійний; художній; розмовний.**

Стили мови не відокремлені один від одного, мають у собі елементи іншого. Крім того, у будь-якому стилі переважають загальномовні, нейтральні засоби, хоч кожному з них властиві й специфічні елементи.

Аналізуючи текст, пам'ятайте, що **тип мовлення і стиль мовлення** — це різні категорії. Вони ґрунтуються на різних характеристиках текстів. Стиль тексту визначають передусім за набором мовних засобів, а тип мовлення — за змістом повідомлення. Так, у науковому стилі може бути подано і розповідь (наприклад, біографію письменника), і опис (приладу для проведення експерименту), і роздуми (обґрунтування виявлених фактів). Будь-який художній твір великої форми (повість, роман, поема) містить фрагменти всіх типів мовлення. Розповіді можуть бути оформлені і в розмовному стилі (наприклад, повідомлення очевидця про певну подію), і в науковому (про історію якогось відкриття), і в діловому (офіційне свідчення про щось), і в публіцистичному та художньому (як один з елементів висвітлення широкої теми). Описи можуть бути реалізовані також у текстах різних стилів.

«Чисті» розповіді, описи, роздуми трапляються зрідка. У текстах описи вплетені здебільшого в розповідь або пов'язані з міркуваннями; розповідь може доповнюватися роздумом. Будова тексту та зв'язки між його частинами залежать також від манери автора, жанру художнього твору тощо.

Особливості структури тексту, зумовлені типом мовлення, варто враховувати, коли конспектуємо текст, готуємо на його основі тематичні виписки.

Зверніть увагу!

Конспект (від лат. — «огляд») — стислий письмовий переказ тексту.

Конспекти складають здебільшого за науковими статтями, лекціями тощо. Тож **конспектування** — спосіб опрацювання інформації, що полегшує її запам'ятовування й осмислення.

Різновидом конспектування є **тематичні виписки.**

Вправа 3

Ознайомтеся з правилами оформлення конспекту й тематичних виписок.

1. Тематичні виписки, як і конспект, здебільшого роблять під час читання.
2. Докладність конспекту, обсяг тематичних виписок зумовлені метою, з якою їх роблять.
3. Найважливіші думки з прочитаного тексту записують переважно дослівно, оформляючи їх як цитати.
4. Щоб запам'ятати викладену в тексті інформацію в загальних рисах, доречно використовувати стислий переказ своїми словами.

5. Якщо для повідомлення на певну тему потрібно опрацювати кілька джерел, тематичні виписки оформляють як цитати.
6. І конспектуючи, і роблячи тематичні виписки, не забудьте зазначити автора та назву тексту, який опрацюєте.
7. Застосування електронних приладів істотно пришвидшує опрацювання текстів, дає змогу виділити найважливіше безпосередньо в ньому.
 - ◆ Чи доводилося вам писати конспект або готувати тематичні виписки?
 - ◆ Коли постає потреба в таких формах опрацювання текстів?

Вправа 4

Прочитайте текст. До якого типу мовлення він належить? Визначте тему тексту та мікротеми.

Літературна мова — це основна форма існування мови, що є засобом порозуміння всіх представників народу. До визначальних рис літературної мови належать опрацьованість, унормованість і стилістична диференціація.

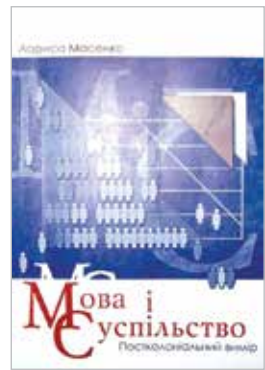
Певним недоліком терміна *літературна мова* є його двозначність. Іноді літературну мову ототожнюють з мовою літератури. Підстави для такого розуміння терміна дає й історія становлення сучасної української літературної мови, яка сформувалася на основі творів художньої літератури — поезії, прози, а також народної творчості. А проте зазначені поняття не збігаються. З одного боку, *літературна мова* ширша за поняття *мова художньої літератури*, бо до літературної мови належить також мова публіцистики, науки, державного управління, судочинства, засобів масової інформації тощо. З іншого боку, у мові художньої літератури, особливо сучасної, крім нормативної загальнонаціональної мови широко вживаються й елементи ненормативного мовлення — діалектизми, жаргонізми, арго.

У зв'язку із цим у деяких лінгвістичних терміносистемах, зокрема англійській, замість словосполучення *літературна мова* вживають термін *мовний стандарт* або *стандартна мова*.

У німецькому мовознавстві в тому ж значенні побутує словосполучення *писемна мова*, останнім часом — *загальна мова* або *єдина мова*, у Чехії — *писемна мова*, у Польщі — *загальна мова*, *загальнопольська мова*, *культурний діалект*, давніше — *літературна мова*.

Словосполучення *писемна мова* на позначення загальнонаціонального мовного стандарту відображає історичну роль писемності в його утворенні. Поява письма, графічного засобу фіксації мови, що виникає на певному етапі культурного розвитку народу, не обмежується надзвичайно важливою функцією накопичення інформації в часі, збереження історичної пам'яті народу. Зафіксована в письмі, мова стає, крім того, важливим чинником консолідації населення, об'єднання народу, що проживає на території її поширення, в єдину спільноту.

(Лариса Масенко, із книжки «Мова і суспільство»)

Вправа 5

На основі тексту попередньої вправи зробіть тематичні виписки про сутність поняття «літературна мова» та інші, близькі до нього за значенням.

Сторінки Остромирового Євангелія (1056–1057 рр.).

Остромирове Євангеліє — перша точно датована книга Київської Русі. Текст її написано великими чіткими літерами — уставом. У книзі є три мініатюри авторів Євангелій — Іоанна, Луки й Марка, для четвертого, Матфія, залишено вільний п'ятдесят сьомий аркуш. Чудово зберігся пергамент: йому вже майже тисяча років, а він ніби щойно виготовлений. Розчинене або листове золото використовувалося для тла в мініатюрах, заставках та ініціалах. Дорогими були й фарби, розчинені на яєчному жовтку. Оправу книжки робили з дощечок та обтягували шкірою.

Вправа 6

Складіть усно (на вибір) опис, розповідь або роздум про зображену пам'ятку.

- ◆ Чому давні книжки є не тільки історичними джерелами та мистецькими пам'ятками, а й джерелами вивчення мови?

Резюме

- ◆ Перечитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Тексти якого типу мовлення вам доводиться складати найчастіше? До якого типу мовлення належить відповідь на уроці? Засоби якого стилю мови здебільшого ви добираєте, обмірковуючи відповідь на уроці?
- ◆ Тексти якого типу мовлення вам створювати найскладніше?
- ◆ Чому потрібно вміти конспектувати?
- ◆ Що таке конспект і тематичні виписки?

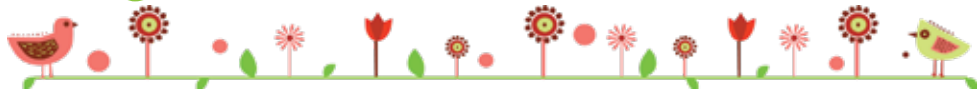
Вправа 7

Підготуйте тематичні виписки для повідомлення на тему «Не бійтесь заглядати у словник: як за допомогою словників удосконалити мовні навички».

Пригадайте типи словників, про які довідалися на уроках мови в попередні роки навчання. Із передмов до словників випишіть інформацію про обсяг опрацьованих у них мовних одиниць, особливості побудови словникової статті, наведіть приклади користування словником. Обов'язково зазначайте джерело, на яке покликаєтеся, за зразком:

Словник української мови / Відп. ред. В. В. Жайворонок. — Київ : ВЦ «Просвіта», 2012.

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

Урок 5

Розділи науки про мову та основні мовні одиниці

Питання уроку

- Як називають науку, що досліджує мову?
- Які розділи науки про мову вивчають на шкільних уроках?
- Які одиниці мови є об'єктом дослідження в кожній з галузей науки про мову?

Проведіть гру «Ерудит». Домовтеся між собою про час, відведений на виконання завдання: від 30 секунд до хвилини. Упродовж цього часу пригадайте якомога більше назв мовознавчих наук. Переможе той або та, чий список виявиться найдовшим.

У назвах яких розділів науки про мову використано слова (основи) грецького походження? Як ви можете пояснити цей факт?

На вашу думку, які галузі мовознавства є найдавнішими, а які — відносно молодими?

Які факти свідчать про те, що мовознавство є перспективною наукою, яка шукає шляхи розв'язання актуальних проблем сучасного життя?

Чи погоджуєтеся з думкою, що сучасний етап в історії людства можна назвати епохою мови? Відповідь обґрунтуйте.

Ви знаєте, що науку про мову називають **мовознавством**, або **лінгвістикою**. Це одна з найдавніших галузей пізнання. Щоправда, вік її не настільки довгий, як історія спостережень людей за мовою. Адже люди цікавилися словом завжди, особливо у зв'язку з уявленнями про його магічну силу, втіленням чого були замовляння, ворожба, молитви, заповіти, прокльони тощо. Здавна люди цікавилися мовою, стикаючись з носіями інших мов. Давні уявлення про багатомовність світу втілено у старозавітній легенді про вавилонську вежу. Зародження мовознавчої науки пов'язують із трьома осередками — давніми Індією, Грецією і Китаєм.

Для становлення і розвитку мовознавчої науки особливе значення мають вчення давньогрецьких філософів, які заходилися систематизувати уявлення про граматику грецької мови за періоду еллінізму, коли після розпаду імперії Александра Македонського грецька мова й культура поширилися Східним Середземномор'ям. За тих часів науку про мову називали граматиною.

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

Сучасна лінгвістика — це складна система наук, яка охоплює і традиційні напрями (фонетика, словотвір, граматики тощо), що досліджують різні структурні рівні мови, і новітні, які визначають як міждисциплінарні (математична лінгвістика, психолінгвістика, лінгвокультурологія та ін.).

На уроках української мови ви здобуваєте знання основ лінгвістичних наук, потрібні для успішного навчання мови. Відомості про ці галузі мовознавства узагальнено в таблиці.

РОЗДІЛИ МОВОЗНАВЧОЇ НАУКИ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Галузь мовознавчої науки	Досліджувані мовні одиниці	Що вивчають на уроках
ФОНЕТИКА	Звуки мови	Основні закономірності у звуковій системі української мови — наприклад, такі явища, як чергування звуків, уподібнення, спрощення тощо
ОРФОЕПІЯ	Звуки мови	Правила вимови звуків та їхніх сполук, норми наголошування
ГРАФІКА	Звуки мови	Знаки, які використовують для передавання на письмі усного мовлення
ОРФОГРАФІЯ	Звуки мови, значущі частини слова	Правопис слів
ЛЕКСИКОЛОГІЯ	Слово	Лексичні значення слів; сполучуваність слів
ЛЕКСИКОГРАФІЯ	Слово	Основні різновиди словників, зокрема орфографічний, тлумачний
СЛОВОВТІР	Значущі частини слова	Будова слів, способи словотворення
ФРАЗЕОЛОГІЯ	Стійкі словосполучення — фразеологізми	Фразеологізми, їх ознаки, закономірності вживання
МОРФОЛОГІЯ	Слова як частини мови	Особливості словозміни, граматичні форми слів, способи вираження граматичних значень
СИНТАКСИС	Словосполучення і речення	Особливості будови та функціонування словосполучень і речень
ПУНКТУАЦІЯ	Речення	Правила вживання розділових знаків
СТИЛІСТИКА	Мовні одиниці різних рівнів мови	Закономірності використання мовних засобів у різних ситуаціях спілкування

- ◆ Що спонукало людей здавна цікавитися мовою? Чому дослідники переконані, що було кілька осередків формування мовознавчих традицій? Як пов'язаний розвиток мовознавства в Давній Греції із грецькою колонізацією? Поміркуйте, які віхи в історії людства стимулювали розвиток лінгвістичних учень. Які перспективи розвитку мовознавства в епоху глобалізації?
- ◆ Чому з'являються нові лінгвістичні науки? Як розвиток технологій сприяє поширенню лінгвістичних знань?
- ◆ Доведіть двома-трьома аргументами важливість вивчення на уроках у школі основних галузей мовознавства.

Вправа 1

Переписіть текст, зніміть скісні риси, розкрийте дужки та вставте пропущені літери. Числівники запишіть словами.

До (Л/л)..нгв..стичного (М/м)узею в (Ч/ч)..рвоному (К/к)орпусі (К/к)и..вс..кого (Н/н)ац..онал..ного (У/у)н..в..рс..тету імені Тараса Шевченка завітав д..сяти/тисячний відвідувач. Про це кор..спондентові УНІАН повідомив його засновник, професор Костянтин Тищенко. За його словами, «число 10 000 припало на одного з 32 студентів (Т/т)..рнопіл..с..кого (П/п)..дагогічного (У/у)н..в..рс..тету, які пр..їхали на ..кскурсію до Ки..ва». Л..нгв..стичний (М/м)узей було засновано в 1992 році. За словами Костянтина Тищенка, (М/м)узей не має аналогів у світі, його ..кспонати відображають зна(н/нн)я про мови світу та досягн..(н/нн)я л..нгвіст..ки. Л..нгв..стичні знання, як пояснив професор, «упорядковані й с..ст..матизовані на єдині й мета/т..ор..тичній основі», автором якої він є. Музей складаєт..ся з 5 фондів ко(л/лл)екцій мат..р..алів про мови світу й мово/знавство, у ньому представлено де/кілька сотень ..кспонатів, кожен з яких, за словами засновника, «заря(ж/дж)..ний конд..нсованим зна(н/нн)ям».

(З повідомлень

Українського національного інформаційного агентства новин)

- ◆ На знання з яких розділів мовознавчої науки спиралися, щоб виконати завдання вправи? Поясніть, як пов'язані галузі мовознавства.
- ◆ Чи доводилося вам раніше чути про Лінгвістичний музей? Довідайтеся про цей заклад більше.

Вправа 2

Виразно прочитайте поданий поетичний уривок.

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.
(Максим Рильський, із вірша «Мова»)

- ◆ Як ви розумієте метафору М. Рильського *чистіша від сльози вона [мова] хай буде*? Що, по-вашому, варто вважати «мовним сміттям», *бур'янами*?
- ◆ Доповніть подані нижче міркування кількома реченнями, у яких обґрунтуйте своє ставлення до порушеної проблеми.

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

Словосполученням «екологія мови» окреслюють коло проблем, пов'язаних із мовним середовищем, у якому перебуває людина. Випадково почута лайка, мовні огріхи в радіоэфірі чи з телеекрана, помилки на етикетках і в рекламі, хаотичне перескакування з мови на мову під час спілкування... Хтось переконаний, що на такі реалії мовного буття не варто звертати увагу. Проте чимало й тих, хто прагне мовної чистоти так само, як і чистоти довкілля. Я належу до тих, хто ...

- ◆ Поділіться припущеннями про те, що досліджують мовознавці, які працюють у галузі екології мови.

Фестиваль мов (з мови есперанто *Lingva Festivalo*) — масовий культурно-освітній захід, що має на меті показати розмаїття мов світу, унікальність і цінність кожної з них, заохотити до їх вивчення. Його проводять організації мовознавців й есперантистів здебільшого в містах Східної Європи.

Зазвичай відбувається у формі презентації мов — півгодинних лекцій, під час яких доповідачі наводять цікаві факти з історії мов та їх досліджень. У 2011 р. Київський лінгвофестиваль відбувся в університеті «Україна», а 2012 р. його приймала Києво-Могилянська академія.

Словник

Есперанто — штучна мова, створена на основі найпоширеніших європейських мов.

- ◆ Підготуйте презентацію «10 цікавих фактів про українську мову».

Вправа 3

Прочитайте текст. Як мовознавці допомагають рятувати мови? На які розділи мовознавчої науки спираються захисники мов? Поясніть, чому так думаєте.

Чому треба рятувати мови, які вимирають

(1–2) Том Белт, який народився й виріс в Оклахомі, уперше почув англійську тоді, коли пішов до садочка. У його родині всі розмовляли мовою черокі.

(3–7) Том із дитинства об'їжджав коней і після коледжу став гастролювати Америкою, виступаючи на rodeo. Врешті-решт він опинився в Північній Кароліні, де зустрівся із дівчиною із племені черокі, про яку пам'ятав з дитинства. «Ще тоді, у дитинстві, вона сказала, що я їй сподобався, бо знаю мову черокі. Вона більше не зустрічала молодих людей, які б знали цю мову», — пригадує чоловік.

(8–10) Пара побралася. Але дружина Тома не знала рідної мови. Не вивчали її в школі й діти знайомих. «Я усвідомив, яка це нагальна проблема — збереження мови черокі», — ділиться спогадами Том Белт.

(11–13) Черокі — не єдина мова, якій загрожує зникнення. Лише за минуле століття вимерли до 400 мов — приблизно одна на три місяці; більшість лінгвістів прогнозує, що до кінця нинішнього століття зникне 50 % із тих 6500 мов, які ще живі.

(14–16) Сьогодні майже половина населення Землі розмовляє однією з десяти найпоширеніших мов. То чи можливо в цих умовах зберегти мовне розмаїття? Чи людство остаточно стало на шлях, що веде до одномовності?

(17–23) Становище мови зазвичай стає критичним, коли в соціальній, політичній та економічній сферах її заступає інша мова, яку лінгвісти називають домінантною. У такій ситуації більшість людей під тиском обставин розмовляють цією мовою, наприклад англійською, і володіння нею стає обов'язковим для навчання, кар'єри та отримання інших переваг. Що ж до витіснених мов, то вони приречені втрачати мовців, що призводить до їх вимирання.

(24–26) Згідно з «Атласом мов світу, які перебувають у небезпеці», складеним ЮНЕСКО, 576 мов — «у критичному стані» і ще тисячі — «у групі ризику». Найбільше таких мов на американському материкау.

(27–30) «Практично всі мови [меншин] у США і Канаді — під загрозою, — каже Пітер Остін, викладач польової лінгвістики з Лондонського університету. — Навіть така мова, як навахо, у якій є тисячі носіїв, потрапляє в цю категорію, бо дуже мало хто з сьогоднішніх дітей її вивчає».

(31–32) Але хіба це така вже трагедія — зникнення маловідомої мови, якою розмовляли кілька людей десь у віддаленому куточку планети?

(33–39) Свою позицію прихильники мовного розмаїття обґрунтовують тим, що мови — це форма збереження людської спадщини. Саме в мовах чи не найповніше відбивається унікальність культури народів. Наприклад, у мові черокі немає слова для прощання назавжди, лише «до побачення». Так само немає і слова «вибач». З іншого боку, вона має тільки їй притаманні вислови. Зокрема, слово «у-ка-гас-ді» означає замилування, яке люди відчувають, дивлячись на немовля чи кошеня — коли губи розтягуються в усмішці, а рука тягнеться потріпати його за щічку.

(40–42) «Без мови культура зазнає втрат чи взагалі зникає. Якщо ми хочемо вижити і далі існувати як окремих народ з своєю унікальною культурою, — каже Том Белт, — ми мусимо мати свою мову».

(43–46) Мови — це своєрідні сховища знань з різних галузей. Наприклад, мова черокі — плід тисяч років проживання у південних Аппалачах. Вона має назви для кожної ягідки, листочка, корінчика чи гриба в цій місцевості, причому в назвах відбиваються ознаки цих реалій — їстівні вони чи отруйні, чи мають лікувальні властивості.

(47–49) «Жодна культура не має монополії на людський геній, і невідомо, звідки прийде наступна геніальна ідея, — каже мовознавець Девід Гаррісон. — Втрачаючи мови, ми втрачаємо прадавні знання».

(50–53) Нарешті, мови — це спосіб інтерпретації світу, і жодні дві мови в цьому не збігаються. З них можна багато що дізнатися про фізіологію, психологію і мовні здібності нашого біологічного виду. «Різні мови вказують на різні шляхи думки і розв'язання проблем», — пояснює Гаррісон.

(54–57) Усі ці причини спонукають мовознавців фіксувати і зберігати мовне розмаїття. Вони складають словники, записують історії

та традиції, перекладають усні оповідки. Утім, без живих носіїв усі ці заходи дають змогу зберегти мову лише як музейний експонат.

(58–62) Усвідомлюючи, що його мова от-от зникне, Том Белт узявся її рятувати. І перший крок Тома — безкоштовне викладання черокі в місцевій школі. Трохи згодом плем'я, заохочене прикладом Тома, створило школу, де мовою черокі викладають основні предмети. Нині цю мову вивчають і в місцевому університеті, а ще на черокі було перекладено операційну систему Windows 8...

(63–65) Зусилля ентузіастів виправдали себе: сьогодні понад 60 дітей у містечку розмовляють мовою своїх предків — і це набагато кращий показник, ніж у 1991 році, коли Том Белт переїхав до Північної Кароліни.

(Рейчел Нувер, переклад українською для ВВС Україна)

Вправа 4

Опрацюйте поданий вище текст за тестами. Усно прокоментуйте свої відповіді.

1. Яке твердження НЕ ВІДПОВІДАЄ змістові тексту?

- А Черокі — не єдина мова, якій загрожує зникнення.
- Б Зникнення маловідомої мови не є трагедією для людства.
- В Найбільше мов, що вимирають, сконцентровано на американському материку.
- Г Мови — це своєрідні сховища знань з різних галузей.

2. Який прикметник є українським відповідником слова «домінантний», ужитого в тексті (рядок 18)?

- А панівний
- Б поблажливий
- В чільний
- Г ворожий

3. Яку роль автор тексту відводить розповіді про Тома Белта?

- А аргумент на користь думки, що мови можна врятувати від вмирання
- Б аргумент на користь думки, що мови приречені на вмирання
- В приклад того, що мови можна врятувати від вмирання
- Г приклад того, що людина сама вибудовує для себе мовний простір

4. Яке твердження з поданих нижче пояснює автор за допомогою слова «у-ка-гас-ді» з мови черокі?

- А Я усвідомив, яка це нагальна проблема — збереження мови черокі (рядок 9).
- Б Саме в мовах чи не найповніше відбивається унікальність культури народів (рядки 34–35).
- В Різні мови вказують на різні шляхи думки і розв'язання проблем (рядки 52–53).
- Г Мови — це своєрідні сховища знань з різних галузей (рядок 43).

5. Зразком якого типу мовлення є поданий текст?

- А роздуму
- Б розповіді
- В опису
- Г опису з елементами роздуму

Пограйте в **слова** — одну з найпопулярніших ігор, що відома в багатьох варіантах. Загальні правила цієї гри прості: кожен гравець по черзі називає слово, що починається на букву, якою закінчується попереднє. Аби пригадати матеріал з теми «Лексикологія», обмежте коло «дозволенних» слів певною характеристикою: називайте тільки загальноживані слова або тільки слова-терміни, або лише застарілі слова чи тільки неологізми.

За якої умови грати найпростіше?

Поміркуйте, яких слів у мові більше — загальноживаних чи тих, які обмежені у вживанні за певною ознакою?

Чому трапляються лексичні помилки?

Усе довкола ми знаємо за назвами. Світ постає ніби у двох вимірах — реально, і це ми сприймаємо за допомогою органів відчуття, і водночас у словах: нам не треба відчувати запах, аби зрозуміти, про що хотів сказати мовець, уживаючи словосполучення *терпкий аромат опалого листя* або *духмяний хліб*.

Світ у словах лінгвісти називають **мовною картиною світу**. Ви здивуєтеся такому факту: сніг — природне явище, проте є мови, у яких немає слова на його позначення, і мовці, які розмовляють цими мовами, не завжди знають про наявність снігу. Про цікавий факт довідалися літературознавці з листування Лесі Українки. Поетеса працювала над поемою, суть якої полягала в тому, що в якутській мові немає слова «воля». Насправді в тій мові є аж три синоніми на означення цього поняття, тож Леся Українка припустилася помилки. Шкодуючи, що так сталося, поетеса надалі уважніше ставилася до слів.

Наука про мову виникла із зацікавлення людини словами. Перші мовознавчі праці — це словники, глосарії з поясненням незрозумілих слів або з перекладом слів іншомовних. Згодом наука про слова, точніше про те, що вони означають, отримала назву **лексикологія** (від грецьких слів *lexikos* — «словесний» та *logos* — «учення»).

Що саме цікавить мовознавців у словах? Як ви довідуєтеся про нові слова? Чому лексикон людини, тобто слова, значення яких вона розуміє і якими користується у своєму мовленні, свідчить про її розвиток?

Словник

Лексичне значення — це конкретний зміст слова, те, що воно означає. Лексичне значення мають усі повнозначні слова (слова, що належать до самостійних частин мови).

Вправа 5

Доведіть, що слова, повторювані в поданих реченнях, є багатозначними. Поясніть кожне значення.

I. Літак сів у Борисполі. Сашко зранку сів за твір. Перед тим, як сісти на діту, порадьтеся з лікарем. Корабель сів на мілину.

II. Кассандра хапається за голову і з жахом дивиться в простір. Голова зборів надав слово представникові громадської організації. Голова Верховної Ради України привітав громадян із Днем Конституції. З темної зелені виднілися важкі голови соняшників.

III. Зелений плющ вився по кам'яній стіні. Вужі вилися клубками. Там, де Ятрань круто в'ється. Стовп диму в небо в'ється.

◆ Чим відрізняються багатозначні слова від омонімів?

Вправа 6

Попрацюйте з таблицею в зошиті. Визначте тип переносного значення в поданих словосполученнях і впишіть їх у відповідну колонку.

ТИПИ ПЕРЕНЕСНИХ ЗНАЧЕНЬ

Метафора (перенесення)	Метонімія (перейменування)	Синекдоха (співпереймання)

1) білі комірці; 2) вушко голки; 3) грім оплесків; 4) загін із двадцяти шабель; 5) заробити копійку; 6) криваве зарево; 7) місто не спить; 8) не мав і крихти в роті; 9) серце в'яне; 10) стіл сервірували сріблом; 11) читати Шевченка; 12) школа святкує.

◆ Чому вживання слів в образних висловах сприяє розвитку в них нових значень?

◆ Як ви розумієте вислів «Метафора подовжує "руку" інтелекту»?

Вправа 7

Доберіть 5–7 прикметників для опису Лесі Українки, зображеної на портреті. Які риси характеру поетеси зумів передати художник? Виконуючи завдання, зверніть увагу на її погляд, вираз обличчя та вбрання. Як ви думаєте, чому художник обрав саме таку кольорову гаму? Чи помітили щось нове в портреті Лесі Українки до образу письменниці, який створено у вашій уяві?

Іван Труш.

Портрет Лесі Українки
(1900 р.).

Картина зберігається
у Національному художньому
музеї України.

◆ Які слова називають синонімами?

◆ Що ви знаєте про антоніми?

Вправа 8

Випишіть із тексту застарілі слова, витлумачте їх. Для чого автор ужив ці слова?

— Прокляття! Він називає мене відступником, погубителем землі Руської. Ніби я не князь, а холоп! Ніби він святий, а я грішник!.. А хто ж відібрав у нас Чернігів?.. Хто розпалював міжусобиці між руськими князями — я чи він? І він сміє після всього того тикати мені в очі, що я відступник! Прокляття!

Потім йому в голову прийшла якась нова думка, бо він раптом дивно глянув на Ждана і схопив його за груди, струснув щосили:

— Це ти, холопе, обмовив мене перед Святославом? Ти розтеревенив йому про Глібів! Та ще й посмів привезти сюди цього неправедного листа, мовби не міг здогадатися, що тебе тут жде! Чи, може, сподівався, що Святославове заступництво захистить? Ти — смерд, холоп, раб! Я витягнув тебе з грязюки, а ти мені так віддячив?

— Княже, що ти говориш! — вигукнув ошелешений Ждан. — Як би я смів обмовляти тебе! І для чого?

Та Ігор уже й слухати його не хотів — так розпалився.

— Люди! Візьміть цього негідника та в поруб його! В пута залізни! — гукнув щосили.

Вбігло двоє гриднів, що чатували за дверима.

(Володимир Малик, «Черлені щити»)

- ◆ Пригадайте, які слова називають історизмами. Що ви знаєте про архаїзми?

Чи знаєте ви, що зі словами часом трапляються дивовижні перетворення? Якісь із них, що вже давно вийшли з ужитку, «оживають», починають активно вживатися, навіть стають «модними». Прикладів цього явища чимало в українській мові, яка впродовж ХХ ст. пережила багато драматичних подій. У 30-ті роки минулого століття, коли проти українського народу чинилися репресії, гонінь зазнали й деякі слова. Заборонили, зокрема, слова з літерою **г**, яку вилучили з абетки.

Ідеться про слова *гrecний*, *дзигарі*, *гринджоли* тощо. Застарілими стали службові слова *попри*, *либонь*, *аби*, *відтак*, *наразі*. Сьогодні ці слова повернулися до активного вжитку.

Вправа 9

Попрацюйте з таблицею. Пригадайте, з яких мов українська мова запозичила слова. Які ознаки іншомовних слів? Доберіть по 2–3 свої приклади запозичень з різних мов.

грецька	біологія, лексикологія, географія, фонограма, бібліотека
латина	коловіум, радіус, інспекція, директор, акцент, процедура
тюркські мови	алича, барабан, базар, баклажан, баштан, кавун, ізюм
англійська	мітинг, кліринг, кастинг, пресинг, дайвінг, парламент, футбол
німецька	офіцер, штаб, циркуль
французька	ажур, салон, ательє, парфумерія, гардероб
італійська	арія, опера, тенор
фінська	пельмені, сьомга
голландська	флот, каюта

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не увійдеш.

Народна мудрість

Резюме

- ◆ Перечитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Сформулюйте 5–6 запитань для вікторини **«Науки про мову»**, поставте їх однокласникам та однокласницям, вислухайте відповіді.
- ◆ Скориставшись таблицею «Розділи мовознавчої науки у шкільному курсі української мови», сформулюйте для себе програму вдосконалення мовних знань за планом: **1)** потрібно пригадати...; **2)** хочу дізнатися більше...; **3)** хочу навчитися.

Вправа 10

Схарактеризуйте фразеологію як мовознавчу науку за схемою, поданою на наступній сторінці. Напишіть есе на тему: «Чи потрібні мені фразеологізми в щоденному спілкуванні?».

Вправа 11

Запишіть слова, поставивши, де потрібно, м'який знак.

1) Гуцул..щина; 2) брин..чати; 3) різ..бяр; 4) Уман..щина; 5) колодяз..ний; 6) взірец..; 7) шприц..; 8) шампін..йон; 9) вір..те; 10) сад..те; 11) слиз..кий; 12) ковз..кий; 13) розріс..я; 14) вишен..ці; 15) ялин..ці; 16) ялинон..ці; 17) бряз..нути; 18) шіст..десят; 19) ател..є; 20) ін..єкція; 21) чотир..ма; 22) чотир..ом; 23) кур..йоз; 24) волин..ський.

- ◆ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цієї орфограмою.

Медіавправа

Роздивіться незвичні портрети діячів України, створені сучасними митцями, членами клубу ілюстраторів **Pictoric**.

Кілька років тому цю галерею образів демонстрували в аеропорту «Бориспіль» як візитівку нашої країни. Як ви до цього ставитеся? Які портрети — класичні чи символічні — вам подобаються більше? Поділіться своїми враженнями з друзями й рідними.

Фразеологія –

наука про мову, що досліджує стійки сполуки слів (фразеологізми)

**врізати дуба
байдики бити**

**закинути вудку
товкти воду в ступі**

**брати за серце
брати на глум**

Ознаки фразеологізмів

- ◆ постійний лексичний склад
- ◆ відтворюваність у процесі спілкування
- ◆ цілісне значення
- ◆ можуть мати синоніми та антоніми
- ◆ функціонують як один член речення

Джерела української фразеології

приказки, прислів'я,
вислови, взяті з мовлення
народу

- ◆ на вербі **груші**
- ◆ **накрити мокрим рядном**
- ◆ **п'ятами наківати**
- ◆ **чужими руками жар загрібати**
- ◆ **ані рудої миші**
- ◆ **гріти чуба**

виробничо-побутове
спілкування

- ◆ **тріщить по всіх швах**
- ◆ **лити воду на чужий млин**
- ◆ **сім раз відміряти, а раз відрізати**
- ◆ **латати дірки**

висловлювання видатних
особистостей, майстрів
художнього слова

- ◆ **А хура й досі там**
(Леонід Глібов)
- ◆ **У ріднім краї навіть дим**
солодкий та коханий
(Леся Українка)
- ◆ **На всіх язиках все мовчить,
бо благоденствує**
(Тарас Шевченко)
- ◆ **Іду на ви**
(князь Святослав)

з античної
літератури

- ◆ **гордіїв**
- ◆ **вузол**
- ◆ **прокрустове ложе**
- ◆ **спалити мости**

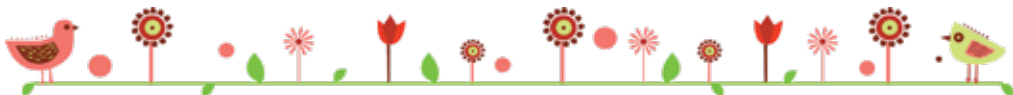
з біблійних
висловів

- ◆ **адамові діти**
- ◆ **берегти, як зіницю ока**
- ◆ **манна небесна**
- ◆ **камінь спотикання**

розмовні

книжні

«Фразеологічний словник української мови»

Урок 6

Частини мови

Питання уроку

- Що вивчає морфологія?
- Скільки частин мови виокремлено?
- Чим відрізняються слова самостійних частин мови від службових слів?
- Як визначити належність слова до частини мови?

Проведіть гру «**Я знаю п'ять...**». Позмагайтеся, хто швидше назве п'ять слів кожної частини мови.

Чому слова зручно вивчати за частинами мови?

Що таке граматичне значення слова?

Яка значуща частина слова виражає його граматичне значення?

Вправа 1

З'ясуйте, якими частинами мови є слова в поданих реченнях.

1. Як дитиною, бувало, упаду собі на лихо, то, хоч в серце біль доходив, я собі вставала тихо (*Леся Українка*).
2. Твої очі — сині хмари, крізь які у день похмурий пробивається проміння твого серця золотого (*Олександр Олесь*).
3. Мені стояло в пам'яті роками, як ми тоді не відали про те, чому старий тремтячими руками ловив секунди крильце золоте (*Л. Костенко*).
4. В одному не мав сумніву: сон був лихий (*О. Забужко*).

◆ Поясніть поняття «самостійні» і «службові», що застосовують для характеристики частин мови.

◆ Слів якої частини мови найбільше? Чому?

Чи знаєте ви, що найдавнішими частинами мови є іменник і дієслово? Їх виокремлювали ще в Давній Греції. Цим частинам мови відведено центральне місце і в сучасній морфології.

Хай живе неоднаковість, слава відмінностям!

*Павло Загребельний,
відомий український письменник другої половини ХХ ст.*

Вправа 2

Доберіть для опису картини по п'ять слів самостійних частин мови.

Пітер Брейгель. «Ігри дітей» (1559 р.).
Картина зберігається в Музеї історії мистецтв (Відень, Австрія).

- ♦ Запишіть 2–3 речення з дібраними словами. Чи використовували службові слова? Визначте, до якої частини мови вони належать.

Вправа 3

За допомогою наголосу змініть належність слова до частини мови.

іменник	прикметник
дорога	
гірка	
іменник	дієслово
потяг	
плакати	
дзвони	

- ♦ Наведіть приклади переходу слова з однієї частини мови до іншої залежно від його синтаксичної ролі або від сполучуваності з різними словами.

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

Вправа 4

Попрацюйте з таблицею в зошиті. Доберіть спільнокореневі слова різних частин мови до поданих слів.

іменник	прикметник	прислівник	дієслово
	добрий		
люди			

Вправа 5

Випишіть числівники, поставте кожен у формі давального, орудного та місцевого відмінків.

1) шестеро; 2) шістка; 3) шістдесят; 4) половина; 5) одна друга; 6) сотисячний; 7) стобальний; 8) сто; 9) сотня; 10) десяток; 11) десятина; 12) одиниця; 13) один; 14) кільканадцять; 15) півтора; 16) перший; 17) уперше.

Вправа 6

Складіть речення з поданими словами, ужитими в ролі зазначених у дужках частин мови.

Багато (прислівник, числівник).
Один (числівник, займенник).
Собі (займенник, частка).
Що (займенник, сполучник).
По нашому (прийменник, займенник).
По-нашому (прислівник).

Вправа 7

Запишіть числівники словами, поставте їх у потрібній відмінковій формі.

За даними перепису 2001 р., 85 % населення країни назвали рідною мову своєї національності й водночас 87,7 % відзначили вільне володіння державною мовою. За кількістю носіїв абсолютно переважає українська мова, яку визнали рідною 85,2 % українців (31,97 млн), друге місце посідає російська мова, яку визнали рідною 95,9 % росіян (7,99 млн). Високий рівень національно-мовної самосвідомості демонструють і представники інших національностей, що живуть великими компактними групами: рідною вважають мову своєї національності 95,4 % угорців (0,149 млн), 92 % кримських татар (0,228 млн), 91,7 % румун (0,139 млн), 71,5 % гагаузів (0,022 млн), 70 % молдован (0,181 млн), 64,1 % болгар (0,131 млн). Менша питома вага осіб, що визначають рідною мову своєї національності, серед євреїв (3,1 %), греків (6,4 %), німців (12,2 %), поляків (12,9 %), білорусів (19,8 %).

(З енциклопедії «Українська мова»)

Резюме

Перечитайте запитання на початку параграфа й дайте на них відповідь, скориставшись схемою.

Вправа 8

Випишіть із тексту слова різних частин мови за поданими граматичними значеннями.

Іменник — ч. р., одн., 3н. в.;

прикметник зі значенням іменника;

дієслово — мин. ч., ч. р.;

дієприслівник;

займенник:

а) особовий, ж. р., одн., Р. в.;

б) присвійний, ж. р., одн., Р. в.;

в) вказівний, ч. р., одн., 3н. в.;

числівник — кількісний, 3н. в.

Гетьман Іван Мазепа любив книги. Тому він підтримував книговидання й освіту. За правління Мазепа тільки в Чернігові вийшло друком 50 видань.

Опікуючись Чернігівською друкарнею, Іван Мазепа посприяв створенню для неї папірні. Фабрика виробляла папір коштом гетьмана.

За ініціативи Івана Мазепа року 1700-го постав Чернігівський коле́гум. Підтримував гетьман і Київську академію. Як зазначають дослідники, Мазепа утримував її бібліотеку, щороку жертвував на цей навчальний заклад 1000 золотих, фінансував написання підручників із риторики, діалектики, поезики.

Чернігівська й інші друкарні коштом Мазепа здійснили кілька видань Євангелія, які гетьман подарував православним храмам у різних куточках України та за її межами.

(За Сергієм Павленком, «Гетьман Іван Мазепа»)

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

У новій редакції Українського правопису розширено кількість назв населених пунктів чоловічого роду, у яких нормативним визнано закінчення -у(-ю) в родовому відмінку однини, а саме: *Амстердаму, Гомелю, Ліверпулю, Лондону, Мадриду, Парижу, Чорнобилю*. Водночас зазначено, що ці іменники можуть мати варіантне закінчення -а(-я), пор.: *Амстердама, Гомеля, Ліверпуля, Лондона, Мадрида, Парижа, Чорнобиля*.

Чому тільки «з Харков^А»?
Адже можна і «з Париж^А»,
і «з Париж^У»?

У назвах із суфіксами
-ів (-їв), -ев (-єв), -ов,
-ин (-ін-), -ач-, -ич- уживаємо
закінчення -а:
Харк^ів – Харк^ова.

Вправа 9

Запишіть слова, поставте, де потрібно, апостроф.

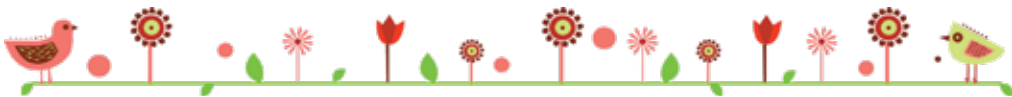
- 1) тьм..яний; 2) сп..янілий; 3) з..юрмитися; 4) мавп..ячий;
- 5) перед..ювілейний; 6) з..ініціювати; 7) пів..ялинки; 8) вар..яг;
- 9) уп..ятьох; 10) арф..яр; 11) розм..якнути; 12) між..ярусний; 13) дит..ясла;
- 14) трьох..опорний; 15) пів..Європи; 16) розв..язаний; 17) черв..як;
- 18) кон..юнктивіт; 19) н..юанс; 20) моркв..яний; 21) прем..єра;
- 22) ад..ютант; 23) харків..янин; 24) міст..янин.

- ♦ Якій орфограмі присвячено правпу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цієї орфограмою.

Те, ким ми є насправді, значно більше залежить не від наших здібностей, а від нашого вибору.

Джоан Кетлін Ролінґ, британська письменниця

Урок 7

Повторення вивченого про іменник і прикметник

Питання уроку

- Які граматичні ознаки властиві іменникам і прикметникам?
- Як розрізняють іменники за типами відмінювання?
- Що визначає правопис відмінкових закінчень прикметників?
- Які основні правописні особливості іменників і прикметників?

Проведіть гру «Художник». Роздівіть картину українського художника Віктора Зарецького. Доберіть до опису картини 5–7 іменників. Упродовж хвилини до кожного з іменників доберіть якомога більше прикметників, що характеризують зображене.

- Яка роль іменників і прикметників у мові? Як це виявляється в синтаксичній ролі слів цих частин мови?
У чому виявляється зв'язок прикметників з іменниками?
Чи були в переліку дібраних вами прикметників складні? Які особливості правопису складних прикметників?

Зі шкільного курсу української мови ви пам'ятаєте, що іменниками називають слова, які відповідають на запитання **хто? що?**, означають предмет, у реченні можуть бути будь-яким членом речення, хоча здебільшого — підметом і додатком.

До цієї загальної характеристики варто додати, що в граматиці поняття «предмет» — це все, про що можна запитати **хто? що?** — **комп'ютер, синиця, вірус, блакить, дрімота, дріжджі, узагальнення**.

Зверніть увагу на те, що іменники можуть утворюватися від інших частин мови, перебираючи частково їхні значення, порівняйте: **п'ять — п'ятірка, сто — сотня, зелений — зелень, насипати — насип**. До іменників, зокрема, належать такі слова, які часто вживаються зі значенням кількості — **чверть, половина: Закінчилася перша чверть. Чверть пирога вже з'їли**.

Непоодинокі випадки творення іменників шляхом переходу слів з інших частин мови. Наприклад, **(який?) черговий — (хто?) черговий**.

Щоб не помилитися, визначаючи частиномовну належність таких слів, треба брати до уваги і загальне значення, і синтаксичну роль, порівняйте:

(який?)

(хто?)

Зійшов молодий місяць. До світлиці зайшов молодий.

Прикметником, як ви знаєте, називають самостійну частину мови, яка означає ознаку предмета, відповідає на запитання **який? чий?**. Прикметники змінюються за родами, числами, відмінками, узгоджуючись у реченні з іменниками: **ясний ранок, ясного ранку, ясному ранку; вранішня прохолода, вранішньої прохолоди, вранішній прохолоді; привітне сонечко, привітного сонечка, привітному сонечку**.

Зверніть увагу на те, що є слова й інших частин мови, які відповідають на питання **який?**. Проаналізуємо приклад:

Захмарене зранку небо до обіду розпогодилося. У цьому реченні вжите слово **захмарене**, яке залежить від іменника **небо**, відповідає на запитання **яке?** — **захмарене**. Проте це не прикметник, а особлива форма дієслова — дієприкметник. Для того щоб не сплутувати прикметники та дієприкметники, варто пам'ятати, що прикметники означають постійну (не змінювану в часі) ознаку: **зелені пагони, ясний ранок, свіже молоко, цікава повість**. Що ж до дієприкметників, то вони походять від дієслів (у нашому прикладі: **захмарити — захмарений**), зберігаючи при цьому значення виду твірного дієслова (**доконаний вид**).

Прикметники своїми значеннями з дієсловами здебільшого не пов'язані. Ті з прикметників, які виражають якість предмета через відношення до інших предметів (**морський вітер, кімнатна рослина, Маріччин зошит**), походять від іменників.

Іноколи дієприкметники втрачають зв'язок із видовими формами дієслова, починають виражати постійну ознаку, переходячи до прикметників: **вихована дитина**.

Є приклади, коли дієприкметники та прикметники розрізняються наголосом, порівняйте: **картопля, варена в підсоленій воді; Оленка почувалася мов варена; нездолані шляхи — нездоланні перешкоди**.

Прикметники не варто сплутувати із займенниками. Ідеться про займенники таких розрядів, як **означальні (всякий, кожний, інший), вказівні (той, такий)** тощо. Сплутування відбувається через те, що такі займенники

відповідають на запитання **який?**, у реченні виконують роль означення. Треба пам'ятати, що згадані займенники в усьому подібні до прикметників, бо замінюють їх у реченні.

Потрібно пам'ятати також, що загальне значення ознаки **власне** й словам інших частин мови, спільнокореневим із прикметниками: **зелений, зелено, зелень, зеленіти**. Щоправда, кожна частина мови має свій набір граматичних характеристик, за якими, зрештою, й визначаємо частини мови належність слів.

- ◆ Наведіть приклади, які свідчать про те, що іменники можуть бути будь-яким членом речення.
- ◆ Як довести перехід слів інших частин мови в іменники?
- ◆ Як розрізнити прикметники та дієприкметники?
- ◆ Займенники яких розрядів уживаються замість прикметників? Як не сплутати такі займенники з прикметниками?

Вправа 1

Перепишіть, зніміть скісні риски та вставте замість крапок, де потрібно, пропущені літери або апостроф.

Стояла ра(н/нн)я осін.. . Від/саду пахло зів..ялим лис..тям та в..шневим гле..м. Зорі кр..шил..ся над/гологою, о(б/п)с..паюч.. світ своїм п..лком. Пан/отец.. глибоко вд..хав повітря і ві(д/т)чував, що поч..нає не/звідь од чого хв..люватися. Й..му раптом здалося, що даремно боїт..ся темряви й тиш..: світ до/вкіл пр..гарний. Оце тріпоті(н/нн)я зірок, густий, пряний запах саду, оця ніжна тканка веч..ра — що може бути ліпше і чи є що повабніше? Дивневі(д/т)чу(т/тт)я уві(л/лл)ялося й..му в/душу, як повин.. . То був короткий мент, але тоді він (у/в)перше за довгі роки ві(д/т)чув щос.. подібне до затамова(н/нн)юї радос..ті.

(За Валерієм Шевчуком)

- ◆ Випишіть із тексту іменники, визначте, до якої групи вони належать.
- ◆ За якими ознаками іменники поділяють на відміни? Чи всі іменники належать до якоїсь відміни? Іменники яких відмін поділяють на групи?
- ◆ Підкресліть орфограми в тексті, поясніть правопис слів із ними.
- ◆ У якому розділі мовознавства обґрунтовують правописні правила? Як цей розділ пов'язаний з іншими галузями науки про мову?
- ◆ Як називають словник, за яким можна перевірити правопис слів?

Щоб перевірити належність іменника з кінцевим **р** до групи, потрібно поставити його у форми родового й орудного відмінків однини, а також називного відмінка множини. Наприклад: **сувеніра, сувеніром, сувеніри** — в усіх формах кінцевий приголосний основи твердий, отже, цей іменник належить до твердої групи.

До винятків належать іменники **звір, снігур, комар**, бо в одній з форм (у називному відмінку множини) вони мають нетипове для твердої групи закінчення — **-і**.

Вправа 2

Виразно прочитайте вірш.

Де сойка співа,
проростає межі скель
назові-трава.
Скажи, як тебе звати, —
хай знають отець-мати!
*(Із класичної японської поезії,
переклад Миколи Лукаша)*

- ◆ Значення і правопис яких слів у поезії потребує пояснення?
- ◆ Чому відрізняється правопис слів у поданих нижче словосполученнях?
- ◆ Запишіть речення з поданими словами, похідними від них формами та словосполученнями.

Чіткі межі — межі скель; глибокий сон — сон-дрімота — сон-трава; назви ім'я — назови-трава; по осінньому саду — світити по-осінньому; хліб-сіть — хліб і сіль.

- ◆ Пригадайте основні правила, що пояснюють правопис складних іменників.

Вправа 3

Доберіть до тлумачень відповідні слова.

- 1) який уміє правильно писати;
- 2) який уміє читати й писати;
- 3) який має освіту, засвоїв різнобічні знання;
- 4) який має великий життєвий досвід, глибокі знання в певній галузі.

Досвідчений, писемний, освічений, грамотний, письменний.

- ◆ Сформулюйте значення «зайвого» слова.

Вправа 4

Скориставшись «Довідкою», замініть у поданих словосполученнях прикметники: у першій групі — на синоніми; у другій — на антоніми.

I. Тепла пора; тепле світло; теплий погляд; теплий колір.

Довідка: гостинний, лагідний, літній, м'який, пастельний.

II. М'яка вода; м'який светр; м'який характер; м'яка зима; м'яке волосся; м'яке сяйво.

Довідка: гострий, жорсткий, колючий, лагідний, різкий, холодний, цупкий, важкий.

Вправа 5

Роздивіться малюнок на наступній сторінці. Скориставшись «Довідкою», доберіть до поданих на малюнку іншомовних слів українські відповідники, поясніть їх правопис.

Довідка: визначальний, перемога, недолік, доповідач, підліток, корисна порада, потреба вибору, обмін думками, особливість, руйнування, однаковий, кінцевий термін (реченіць).

Чому відбувається запозичення слів з однієї мови до іншої?

Як ви думаєте, слів якої частини мови найбільше серед запозичень? Чому?

Чому до правопису іншомовних слів застосовують спеціальні правила?

Чи варто писати іншомовні слова так, як у мові, з якої вони прийшли?

Які орфограми, пов'язані з правописом іншомовних слів, ви опрацювали на уроках української мови?

Вправа 6

Запишіть прикметники, утворені від поданих іменників за допомогою суфікса *-ськ-*. Як позначають на письмі звукові зміни, що відбуваються в цих словах?

- 1) Буг; 2) Збараж; 3) чех; 4) Прилуки; 5) брат; 6) Сиваш; 7) ткач; 8) люд; 9) турок; 10) парубок; 11) студент; 12) Галич.

Вправа 7

Запишіть іменники, спільнокореневі з поданими й утворені за допомогою суфікса *-ств-*. За яких умов цей суфікс у похідних словах перетворюється на *-зтв-*, *-цтв-*?

- 1) товариш; 2) боягуз; 3) парубок; 4) селяни; 5) жінки; 6) свідок; 7) убогий; 8) птахи; 9) кріпак; 10) громадяни; 11) герцог; 12) козак.

Вправа 8

Перепишіть один з уривків, зніміть скісні риси, розкрийте дужки та вставте пропущені літери. Підкресліть орфограми. Пригадайте використані правила.

I. Перед/ними так і забл..щало, так і зам..готіло, так і зам..режило ц..рквами, хр..стами, горами й будинками. Святий город сіяв, як той Єрусалим. Сонце ще не/піднялось високо; так не то що ц..ркви й хором..ни, да й з..лені сади, і все, що загляділо око в Ки..ві, усе горіло, мов парча золототка(н/нн)ая.

(Пантелеймон Куліш)

II. Він оз..рнувся — і вперше побачив місто в/ночі. Він навіть сп..нився. Бл..скучі вогні, гуркіт і дзвінки трамваїв, що схрещувалися тут і розбігалися, хр..пке ви(т/тт)я автобусів, що ле(г/х)ко котились громіз..кими тушами, пронизливі викр..ки дрібних авто й гука(н/нн)я візників разом з глухим гомоном люд..ької хвилі раптом урвали його

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

заглибл..(н/нн)ість. На цій ш..рокій вулиці він здибався з містом віч/на/віч. Пр..х..лившись до муру, пр..тискуваний нахабними накотами юрби, хлопец.. стояв і д..вився, блукаюч.. очима вздовж вул..ці й не/знаходячи її меж.

Його штовхали дівчата в тонких блузках; жінки в кап..люхах і с..рпанку, чоловіки в піджаках, юнаки без шапок, у сорочках із зака-саними до ліктів рукавами; війс..кові у важких, душних уніформах, по-коївки, побравшись за руки, матроси Дніпро/флоту, підлітки, формені кашкети техніків, ле(г/х)кі пальта паничів, масні куртки босяків...

(Валер'ян Підмогильний)

III. Аж ось на/решті довж..лезний міст через ш..роче(н/нн)ий Дніпро. А по той бік — в..сокий берег, і дзві(н/нн)иця виблискує золотою банею на горі, а поряд ще золоті бані купчат..ся — Лавра, а за нею ст..рчить у небо в..л..чезна телевізійна вежа, і громадят..ся, налізаюч.. один на одно-го, будинки — в..ликі, багато/пов..рхові... Київ!

(Всеволод Нестайко)

- ◆ Які слова чи вислови свідчать про час створення текстів?
- ◆ Як мова реагує на плин часу?

Слово **священник**, утворене від прикметника церковнослов'янського походження *священний*, за новою редакцією Українського правопису належить писати з двома **нн**. Раніше це слово писали без подвоєння.

Бодю, відгадай літератур-ну загадку. Хто вчився на священника, а став письменником?

???

Резюме

- ♦ Прочитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Доберіть 5 ключових слів, якими можна описати тему уроку. Порівняйте свій перелік із тими, які склали однокласники. Чи відрізняються укладені вами переліки? Як ви думаєте, чому?
- ♦ Сформулюйте запитання до вчителя, відповідь на яке допоможе вам глибше зрозуміти матеріал, який повторювали на уроці.

Вправа 9

Перепишіть текст, зніміть скісні риси, розкрийте дужки та вставте пропущені літери.

На/пр..кінці 50-х років ХХ ст. на (П/п)ечерс..ку на місці колишн..ої еспланади не/забудова(н/нн)ої т..р..торії нової (К/к)иївс..кої фортеці почали прокладати бульвар, що спочатку був назва(н/нн)ий (П/п)ечерс..ким. 1961 р. він отримав ім..я відомої українс..кої поете(с/сс)и Лесі Українки. Тоді ж на розі бульвару Лесі Українки й вулиці Кутузова облаштували площу, яку також назвали її ім..ям. Не/вдовзі на площі встановили пам..ятник поете(с/сс)і. Скульптор Галина Кальченко втілила в бронзовій статуї силу та не/скор..(н/нн)ість цієї не/пересічної ж..нки. Біля пам..ятника влаштували штучне водойм..ще й посадили д..р..вця, пр..вез..(н/нн)і з батьківщини поете(с/сс)и — (В/в)оліні.

У/перше маленька Лариса Косач пр..їхала до Києва разом з батьками в січні 1876 р. Нагода для ц..го пр..їзду була сумна. За/кордон в еміграцію виїздив Лесин дядько Михайло Драгоманов. Драгоманови жили тоді на (К/к)узничній (тепер В. Антоновича) вулиці.

Вос..ни 1881 р. родина Косачів знову в Києві. Ц..го разу мета пр..їзду — навчання дітей. Косачі ос..лилися в будинку по вулиці (С/с)трілец..кій, 15. До Лариси й Михайла запрошують уч..т..лів.

(З посібника «Нариси з історії Києва»)

Словник

Есплана́да — відкрите місце, площа перед великим будинком.

Вправа 10

Перепишіть словосполучення, уставте замість крапок літеру ш або ч.

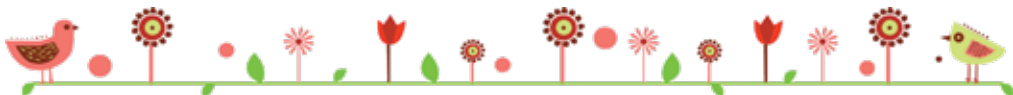
1) торі..не листя; 2) рі..ний звіт; 3) ру..ний пристрій; 4) махровий ру..ник; 5) мисливська ру..ниця; 6) соня..ний день; 7) декоративний соня..ник; 8) досвідчений пасі..ник; 9) яє..ний шампунь; 10) сма..на яє..ня; 11) серде..ні ліки; 12) повість Г. Квітки-Основ'яненка «Серде..на Оксана».

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

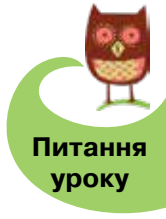
Ніколи не буває великих справ без великих труднощів.

Вольтер, французький філософ

Урок 8

Повторення вивченого про числівник і займенник

Питання уроку

- Які граматичні ознаки властиві числівникам і займенникам?
- Чим зумовлений поділ займенників на розряди?
- У чому виявляється граматичний зв'язок числівників з іменниками?
- Які основні правописні особливості числівників?

Проведіть гру «**Красномовний математик**». Прочитайте математичний вираз, правильно вживаючи відмінкові форми числівників. Хто з вас не припустився жодної помилки?

До 7 693 148 додати 2 145 961. Сума дорівнює 9 839 109.

- З якими труднощами зіткнулися під час гри? Чи важливо знати особливості відмінювання числівників? Які непорозуміння можуть виникнути, якщо відмінкову форму числівника вжито неправильно? Як знання мови стають у пригоді на інших шкільних уроках?

З уроків української мови в попередніх класах ви знаєте, що числівником називають самостійну частину мову, яка означає абстрактно-математичне число або певну кількість предметів чи їх послідовність під час лічби, наприклад: **п'ять помножити на два; п'ять айстр; дві третіх доби; декілька учасників; багато учнів; п'ятий під'їзд; п'ятої учасниці; у п'ятому вікні.**

Числівники відповідають на питання **скільки?** та **котрий? (скільки?) сім, одинадцять, восьмеро, тисяча; (котрий?) другий, сороковий, двадцятип'ятитисячний.** Ті з числівників, які відповідають на питання **скільки?**, називають **кількісними**; ті, до яких ставимо питання **котрий?**, — **порядковими.**

Кількісні числівники, за незначними винятками, змінюються лише за відмінками: **п'ять, п'ятьох, п'ятьом, п'ять (п'ятьох), п'ятьма, на п'яти.**

У реченні кількісні числівники в називному чи знахідному відмінку утворюють кількісну сполуку з іменником у родовому відмінку, виконуючи роль підмета або додатка чи присудка:

П'ять хлопчиків бігли до лісу.
Нещодавно він прочитав п'ять книжок.
Його хутір — це десять хат.

В інших непрямих відмінках числівник при іменникові виконує роль означення: **Ми пишаємося п'ятьма учнями.**

Серед кількісних числівників є слова іменникового походження **нуль, тисяча, мільйон, мільярд, трильйон**, яким властива категорія роду, та й змінюються вони за зразком іменників відповідних відмін. Проте, як і всі інші

числівники, вони не мають категорії числа. Якщо ж слова **тисяча, мільйон, мільярд** вживають у множині, то вони виступають як іменники з кількісно-предметним значенням, порівняйте: **тисячі демонстрантів, сотні заяв, десятки звернень**.

До кількісних числівників належать слова прислівникового походження **багато, небагато, мало, чимало**. Вони вживаються то як прислівники, то як числівники. Щоб визначити, до якої частини мови вони належать, треба зважати на пов'язані з ними в реченні слова:

- якщо це дієслова (**багато зробив, мало вправлявся**), то такі слова є прислівниками;
- якщо іменники (**багато пісень, мало свят**), то вони є числівниками.

Порядкові числівники, вказуючи на те, яке місце належить предметові в послідовності під час лічби, мають усі ознаки прикметника, тобто змінюються за родами, числами, відмінками: **третій приклад, третя відміна, третє вікно, треті півні; третій, третього, третьому, третім, на третьому**.

- ◆ Доведіть, що числівник є самостійною частиною мови.
- ◆ Як граматично розрізняються слова *сто* і *сотня*?
- ◆ Наведіть свої приклади вживання слова *багато* як числівника і як прислівника.

Вправа I

Перепишіть текст, записуючи числівники словами. Скористайтесь схемою після вправи й поясніть правописні особливості числівників.

Одинадцятитомний «Словник української мови» налічує близько 135 000 слів. Це дуже велика кількість! Більшість дорослих людей розуміють значення близько 35 000 слів, але використовують у своєму мовленні в 10 разів менше. Обсяг словника конкретної особи залежить від роду її занять, освіченості та здібностей. Наприклад, словник прозових творів Т. Шевченка охоплює 20 000 слів, а поетичних — понад 10 000.

(За Іваном Вихованцем)

ПРАВОПИС СКЛАДНИХ І СКЛАДЕНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

РАЗОМ

- ◆ складні кількісні **чотирнадцять, сімдесятьом, вісьмастами**
- ◆ складні порядкові **-сотий, -тисячний, -мільйонний, п'ятсоттридцятитисячний, сорокап'ятимільйонний**

ОКРЕМО

- ◆ складені кількісні **тисяча дев'ятсот дев'яносто один**
- ◆ складені порядкові **тисяча дев'ятсот дев'яносто перший**

З ДЕФІСОМ
35-тисячний
45-мільйонний

УЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА В ЧИСЛІВНИКАХ

ПИШЕМО

*п'ять
дев'ять
десять
двадцять*

НЕ ПИШЕМО

*п'ятдесят
шістдесят
п'ятсот
вісімсот*

Вправа 2

Утворіть словосполучення, правильно вживаючи відмінкові форми іменника.

- 1) 3, клен; 2) 4, читач; 3) 5, лікар; 4) 22, спортсменки; 5) 183, студент;
6) 3 з половиною, літр; 7) 1 і 3/5, метр; 8) півтора, тиждень.

- ♦ Про які особливості граматичного зв'язку числівників з іменниками варто пам'ятати?

Займенником називають самостійну частину мови, яка узагальнено вказує на предмети, ознаки або кількості, не називаючи їх. У процесі мовлення значення займенників конкретизуємо в контексті, наприклад:

Хто прийшов? Він прийшов.

Наша відмінниця доповнила відповідь.

Іншого разу вийде краще.

Скільки книг ти придбав?

Як бачимо з прикладів, займенники можуть уживатися замість

- ♦ іменників (*хлопець — він; хлопця — його, кого*);
- ♦ замість прикметників (*Оленчин зошит — її зошит, весняний день — той день*);
- ♦ замість числівників (*п'ять книжок — стільки книжок*).

Відповідно, вони можуть мати різне значення та різні граматичні ознаки.

Відомості про розряди займенників за значенням узагальнено в таблиці.

РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Розряди за значенням	Граматичні ознаки	Особливості словозміни та правопису
1. Особові займенники <i>я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони</i>	Вказують на учасників мовленнєвого акту з позиції мовця: 1-а особа — я, ми 2-а особа — ти, ви 3-я особа — він, вона, воно, вони	Відмінкові форми творяться від інших, відмінних від початкової форми, основ (я — мене). Форми займенника третьої особи (він, вона, воно, вони) після прийменників уживаються з приставним н: до нього, за неї, з них . Орудний відмінок має форму з н і без прийменника: ним, нею, ними
2. Зворотний займенник себе	Вказує на виконавця зворотної дії, не має граматичного значення роду й числа	Не має форми називного відмінка, постійно вживається у формах непрямих відмінків, виступаючи в ролі додатка

<p>3. Присвійні займенники мій (наш) твій (ваш) свій (свої) його її їхні</p>	<p>Співвідносні з прикметниками (змінюються за відмінками, родами й числами)</p>	<p>Присвійним займенникам його, її характерна омонімічність форм з особовими займенниками в Р. в.: Н. в. — він, вона Р. в. — його, її Розрізняймо форму їх (Р. в. — вони) та їхні (присвійний): запросити їх — їхні гості</p>	
<p>4. Вказівні займенники цей, той, такий</p>	<p>Співвідносні з прикметниками (змінюються за відмінками, родами й числами)</p>	<p>Мають паралельні закінчення в М. в. — на тому / на тім</p>	
<p>5. Питальні займенники хто? що? який? чий? котрий? скільки?</p>	<p>Використовуються для оформлення питальних речень</p>		
<p>6. Відносні займенники хто що який чий котрий скільки</p>	<p>Пов'язують підрядне речення з головним (як сполучні слова)</p>		
<p>7. Означальні займенники сам (самий) весь (увесь) всякий (усякий) кожний (кожен) жоден інший</p>	<p>Співвідносні з прикметниками (змінюються за відмінками, родами й числами)</p>	<p>У всіх відмінках відбувається чергування у–в за загальним правилом. Займенник самий уживається із вказівними займенниками: той самий, такий самий, ця сама</p>	
<p>8. Заперечні займенники ніхто ніщо ніякий нічий нікотрий ніскільки</p>	<p>Виражають ті самі значення, що й питальні займенники, але в заперечній формі мають такі самі граматичні ознаки</p>	<p>Разом ніхто нічим ніякого</p>	<p>Окремо ні в кого ні з чим ні про якого</p>

<p>9. Неозначені займенники творяться від питальних займенників за допомогою</p> <p>аби-, де-, будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -сь</p> <p>аби-який хто котрий що скільки чий</p>	<p>Мають такі самі граматичні ознаки, як і відповідні їм питальні займенники</p>	<p>Разом пишемо неозначені займенники, утворені за допомогою компонентів аби-, де-, -сь: абисільки дехто щось</p> <p>Через дефіс пишемо неозначені займенники, утворені за допомогою компонентів будь-, -будь, -небудь, казна-, бозна-, хтозна-: будь-хто, що-небудь казна-хто, чий-небудь</p> <p>Якщо між займенником і часткою вживаються прийменники, то всі три слова пишемо окремо: будь у кого ні в чому ні про що</p>
---	--	---

- ◆ Поясніть, як утворено термін *займенник*. Чому слова цієї частини мови так назвали?
- ◆ Чим зумовлено поділ займенників на розряди?
- ◆ Якою може бути синтаксична роль займенників?
- ◆ Чому займенники незамінні в тексті? Яка їхня стилістична роль?

Вправа 3

Виразно прочитайте уривок з вірша.

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

(Т. Шевченко)

- ◆ Скільки займенників ужито в уривкові?
- ◆ Замість слів яких частин мови вони вжиті? До яких розрядів належать?
- ◆ Як пов'язане вживання займенників із принципом мовної економії?
- ◆ Яка роль займенників як засобу зв'язку між реченнями в тексті?
- ◆ Поділіться міркуваннями про те, у чому виявляється любов до рідної землі. Чи актуальним є це почуття в епоху глобалізації?
- ◆ Зробіть висновок (усно) про роль займенників у мові.

Лаконічність і зрозумілість викладу є однією з основних ознак вдалого повідомлення. У кожній мові наявна система спеціальних засобів скорочення висловлень задля уникнення надлишковості й одноманітності мовлення, що пов'язують із принципом мовної економії. Поняття *мовної економії* витлумачують як усвідомлене або неусвідомлене прагнення зекономити мовні засоби, щоб спростити створення висловлень та їх сприйняття. Засобом мовної економії є, наприклад, складноскорочені слова. До таких засобів належать і займенники.

Вправа 4

Перебудуйте речення так, щоб уникнути небажаних повторів слів. Запишіть. Чи завжди замість повторюваного слова можна вжити займенник?

1. Сонце сідало. Червоне проміння сонця котилося густою хвилею до землі. 2. Туристи піднялися на вершину. З вершини туристи побачили дивовижної краси краєвиди. 3. На розі вулиці росла стара липа. За теплої пори року біля липи завжди юрмилися люди. 4. Хлопці збігли до Дніпра виткою стежкою. Дніпро вабив прохолодою.

Вправа 5

Проаналізуйте подані речення. Чому вони потребують редагування? Виправте недоліки, які помітили, та запишіть.

1. Андрій зустрів однокласника в трамваї. Він був радий зустрічі, посміхався, жартував. 2. Олеся відклала книжку. Вона навівувала спогади. 3. Обабіч вулиць росли каштани. Вони пролягали між схилами прадавнього валу. 4. Чогось не вистачає? 5. У них такі характерні ознаки: означають, яким є предмет у послідовності під час лічби, змінюються за родами, числами й відмінками.

♦ Сформулюйте кілька порад про доречне вживання займенників.

Вправа 6

Перепишіть текст, зніміть скісні риси, розкрийте дужки та вставте пропущені літери. У дужках після займенників укажіть, до якого розряду вони належать і в якому відмінку вжиті.

Бісова муза

Під/час слідства у справі (К/к)ирило/(М/м)ефодіївс..кого (Т/т)овариства Шевченко завжди був бад..орий, веселий і спокійний. Перед допитом якийсь офіцер/жандарм мовив до/н..ого:

— Господь милост..вий, Тарасе Григоровичу! Ви виправдаєтеся, і отоді/то залунає ваша муза.

— Та який/же чорт усіх нас сюди заніс, коли не оця бісова муза! — відповів поет.

(За В. Шевчуком)

Резюме

- ♦ Перечитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Назвіть три мовні факти (поняття, граматичні особливості), які ви пригадали і добре засвоїли під час роботи на уроці; два мовні факти (поняття, граматичні особливості), над якими вам ще треба попрацювати; один мовний факт (поняття, граматичну особливість), який поки що не розумієте.
- ♦ Що з матеріалів уроку вважаєте найкориснішим для себе?

Вправа 7

Запишіть числівники словами, вставте пропущені літери.

Щоб приготувати 300 грам.. вітамінного бананово-полуничного смузі, треба хвилин.. зо 3. У чашу блендера покладіть 1,5 банан.. . Додайте 5–6 ягід.. полуниці та 1/2 склянк.. молока. Усе добре подрібніть блендером. За смаком додайте 5–10 грам.. цукру або меду. Ще раз перемішайте. Смачного!

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

- Підготуйте за таблицею повідомлення про особливості сполучуваності іменників із числівниками.

СПОЛУЧУВАНІСТЬ ІМЕННИКІВ ІЗ ЧИСЛІВНИКАМИ										
Н. в. множини	Р. в. множини									
1) два, три, чотири та збірні обидва, обидві <i>два університети</i> <i>обидва студенти</i> <i>три заводи</i> <i>чотири батальйони</i>	1) п'ять і далі <i>п'ять університетів</i> <i>сім заводів</i> <i>десять батальйонів</i>									
2) складений з останнім компонентом два, три, чотири двадцять два студенти сто тридцять чотири абітурієнти	2) збірні <i>троє лікарів</i>									
	3) неозначено-кількісні багато, небагато, мало, чимало з іменниками на позначення рахованих предметів									
	<table style="width: 100%; text-align: center;"> <tr> <td></td> <td>небагато</td> <td>багато</td> </tr> <tr> <td>мало</td> <td>студентів</td> <td></td> </tr> <tr> <td>немало</td> <td></td> <td>чимало</td> </tr> </table>		небагато	багато	мало	студентів		немало		чимало
	небагато	багато								
мало	студентів									
немало		чимало								

Р. в. однини
багато
небагато
мало снігу
немало
чимало

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Сполучуваність з іменниками дробових числівників вимагає від іменника		
Р. в. однини	Р. в. множини	Н. в. множини
дві третіх пирога п'ять цілих і сім десятих відсотка півтори тонни півтора тижня	п'ять з половиною гектарів вісімдесят з половиною відсотків півтораєста центнерів	три з половиною гектари вісімдесят три з половиною відсотки

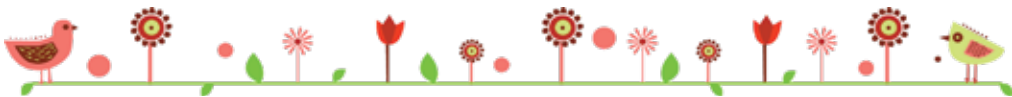

Вправа 8

Запишіть слова, поясніть їх правопис.

- ні/хто; 2) ні/в/кого; 3) де/хто; 4) де/в/кого; 5) що/небудь;
- будь/що; 7) хтозна/в/кого; 8) кого/сь; 9) аби/що; 10) аби/скільки;
- будь/у/кого; 12) ні/який.

- Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 9

Повторення вивченого про дієслово та прислівник

Питання уроку

- Які граматичні ознаки властиві дієсловам? За якою ознакою дієслівні форми протистоять іншим частинам мови?
- Які пунктуаційні правила стосуються дієприкметників і дієприслівників?
- Які граматичні ознаки прислівника?
- Які орфограми визначають правопис прислівників?

Проведіть гру «**Життя — це рух**». Домовтеся між собою про час, відведений на виконання завдання: від 30 секунд до хвилини. Упродовж цього часу пригадайте якомога більше синонімів до одного з поданих дієслів. Чий список найдовший, той/та й переміг/перемогла.

Іти

Думати

Говорити

Гру можна провести й інакше, якщо до уроку ви підготуєте кілька синонімічних рядів, укладених з дієслів. Запропонуйте однокласникам пояснити відтінки в значеннях синонімів. Наприклад: **прикрашати, оздоблювати, розцвічувати, прихорошувати, декорувати, обцяцьковувати, уквітчувати, закосичувати, посмачувати**. Зверніть увагу, що чимало дієслів є багато-значними: різні значення дієслова мають свій набір синонімів. Яке лексичне значення дієслова **прикрашати**, якщо його синонімом є слова **звеселяти, красити, обарвлювати, золотити**?

Як ви думаєте, чому багато дієслів мають розгалужені синонімічні ряди? Спробуйте описати свій робочий день, уживаючи самі лише дієслова. Наведіть приклади дієслів-неологізмів на зразок **лайкати, скринити, фотосопити**. Чому з'являються нові дієслова?

Ви пам'ятаєте, що **дієсловом** називають частину мови, що означає дію або стан як процес. Позначавана дієсловом дія розгортається в часі: відбувалася до моменту мовлення про неї, у момент мовлення або відбуватиметься після моменту мовлення.

За цією характеристикою дієслова протистоять іншим частинам мови, порівняйте: **білий сніг — біліє (білів) сніг; двоє очей — двоїться (двоїлося, двоїтиметься в очах); вихід у місто — виходили (виходять, виходитимуть) у місто**. У поданих парах слів спільного кореня тільки дієслова передають динамічні ознаки, пов'язані з діяльністю особи або з активністю предмета. Здатність передавати дію або стан як процес реалізується в словах різних форм, порівняйте: **проспівали, проспіваємо, нехай проспівують, проспівавши, проспівано, проспіваний, проспівати**.

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

Формами дієслова, зокрема, є:

- ◆ інфінітив (неозначена форма) — початкова форма дієслова (**читати**);
- ◆ особові дієслова (**читаємо, читатимете** тощо);
- ◆ дієприкметник (**прочитаний, прочитана, прочитане, прочитані**);
- ◆ дієприслівник (**читаючи, прочитавши**);
- ◆ безособові, зокрема, форми **-но, -то** та безособові дієслова (**прочитано, світає**).

Усі форми дієслова мають спільні граматичні категорії, зокрема категорію виду, і відмінні: наприклад, особові дієслова змінюються за особами, а дієприкметник — за відмінками. За характером словозміни форми дієслова поділяють на **змінювані** і **незмінювані**.

Пригадайте загальні характеристики дієслівних форм за таблицею.

СИСТЕМА ФОРМ ДІЄСЛОВА			
ІНФІНІТИВ (ПОЧАТКОВА ФОРМА ДІЄСЛОВА)	означає дію або стан незмінювана форма	що робити? що зробити?	читати прочитати
ОСОБОВІ ДІЄСЛОВА	означають дію або стан предмета змінюються за особами, чис- лами; у формах минулого часу й умовного способу — за родами	що роблю? що зробив? що робив? що зроблю? що робитиму?	читаю читаємо прочитав прочитаю
ДІЄПРИКМЕТНИК	означає ознаку предмета за дією, змінюється за родами, числами, відмінками	який? яка? яке? які?	(яка?) почорніла (яке?) прибране
ДІЄПРИСЛІВНИК	означає додаткову дію, незмінювана форма дієслова	що роблячи? що зробивши?	читаючи прочитавши
БЕЗОСОБОВІ	означають дію або стан безвідносно до виконавця, незмінювані	що зроблено? що відбувається?	На ранок підморозило. Роботу виконано вчасно.

- ♦ Як назва «дієслово» передає основну ознаку цієї частини мови?
- ♦ Як ви думаєте, чому дієслово має розгалужену систему форм?
- ♦ У чому особливість дієприкметника і дієприслівника як форм дієслова?
- ♦ Які форми дієслова є незмінюваними?

Вправа 1

Прочитайте текст. Поясніть метафору, за допомогою якої мовознавець пояснює роль дієслова в реченні (*усно*). Чому дієслово називають центральною частиною мови? Випишіть із тексту всі дієслівні форми, у дужках схарактеризуйте граматичні ознаки кожної.

Уявіть собі, що засперечалися дві центральні частини мови — іменник і дієслово. Засперечалися про те, що є в них неповторне, найкраще. Іменники, звичайно, пишалися б своєю численністю. Дієслово ж претендувало б на першість у силі. Чи притаманна дієслову ця риса? Дієслово здатне тримати на своїх раменах багато іменників та й не тільки їх. Через те його можна порівняти з Гераклом...

(За Іваном Вихованцем)

Вправа 2

Випишіть дієслова, витлумачте їхні лексичні значення. Які з дієслів ужиті в прямому значенні, а які — у переносному?

Сиділи ми при згаслому багатті
усі гуртом, — а гурт був чималий, —
дивилися, як вогники блакитні
тремтіли і конали, як між вуглям
вилися прудко золоті гадючки
і щезли, а за ними чорний вугілля
сивизною вкривався, наче старів.

(Леся Українка, «Полярна ніч»)

Вправа 3

Роздивіться картини, вміщені на наступній сторінці. На них зображено один із найвідоміших київських краєвидів. Чому, на вашу думку, художники різних часів обирали саме його? Складіть за однією з картин п'ять речень, використавши подані слова різних частин мови.

Іменники: міст, Дніпро, пагорби, пам'ятник князеві Володимирі, берег, далечінь, узвіз.

Прикметники: зелений, сиво-блакитний, безхмарний, величний, легкий, довжелезний, прибережний.

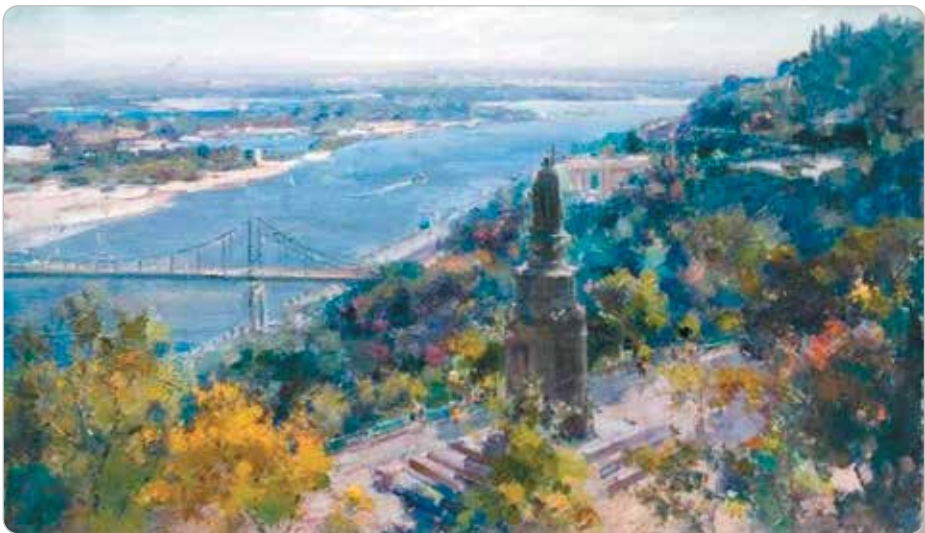
Дієслова: височіти, лежати, струменіти, тягнутися, грати, бовваніти.

Дієприкметники й дієприслівники: споруджений, ховаючись.

- ♦ Які орфограми опрацьовували в словах із префіксами та суфіксами?

Іван Іжакевич.
«Володимир-
ська гірка»
(1913 р.).

Сергій Шишко.

«Київ. Вид на Дніпро», або «Володимирська гірка» (1959 р.).

Зображений краєвид — символ Києва, найупізнаваніше місце. Пам'ятник князеві Володимирі постав на дніпровських схилах 1853 року. За міськими переказами, саме тут відбувалося хрещення киян.

Вправа 4

Запишіть речення з дієприкметниковими зворотами, розставте потрібні розділові знаки.

1. Сади омиті музикою згадок ковтають пил міжселищних доріг.
2. Ген килим витканий із пtiць летить над полем.
3. Здається вийде гномик в камісельці застебнутій на срібні гаплички.
4. А ліс як дрейфуюча шхуна скрипів у льоди закутий.
5. Вкарбований профілем ліс в червленого сонця кружала...

(З поезії Ліни Костенко)

- ◆ У якому реченні дієприкметниковий зворот відокремлювати не потрібно? Пригадайте правила, що пояснюють уживання розділових знаків у реченнях з дієприкметниковими зворотами.

Вправа 5

Перебудуйте речення з дієприслівниками. Поясніть, у чому виявляються граматичні помилки в кожному з речень.

Неправильно	Правильно
Ні про що не думаючи, крізь вікно потяга розраджували краєвиди.	
Завершуючи роботу, учні розійшлися по домівках.	
Прочитавши роман про Айвенго, мені захотілося поділитися враженнями.	
Зірвавши яблуко з гілки, сполохано злетіла пташка.	
Зустрівши приятеля, ми довго розмовляли.	

Прислівником називають самостійну незмінювану частину мови, що виражає якісну чи кількісну ознаку дії чи стану, ступінь або міру вияву іншої ознаки. Прислівник у реченні пов'язаний з присудком, передаючи різні обставини, за яких відбувається дія, наприклад:

Дівчина робила вправи щоранку.
Вона була надто відповідальна.
Вулиці погано розчищені від снігу.
Вночі підморозило.

Активним способом творення прислівників у сучасній українській мові є перехід інших частин мови в прислівники. Є такі слова, що вже цілком перейшли в клас прислівників, наприклад: **праворуч, навznak, упорожні, вплав**. Чимало в мові слів, які можуть вживатися то як прислівники, то як слова інших частин мови, порівняйте: **уперше зайшов до нового кафе — постукали в перше вікно**.

У зв'язку з цим важливо навчитися розрізняти прислівники та слова інших частин мови. Ви пам'ятаєте, що прислівники — це незмінювані слова. Прийменниково-відмінкові сполуки, стаючи прислівниками, зливаються в одне слово (**запанібрата, спідлоба, попідтинню**); коли слово вживається як прислівник, воно залежить здебільшого від присудка (**добре слово — поведився добре**); часом перехід слова до класу прислівників супроводжується зміною наголосу (**бігом, кругом, набік, надворі**), наприклад: **Він тупцював навколо брили. Навколо росли маки**.

У першому реченні слово **навколо** вжите разом з іменником (**навколо брили**), тож це прийменник. У другому реченні слово **навколо** залежить від присудка (**росли (де?) навколо**), є обставиною місця, тож це прислівник.

Проаналізуйте інші приклади.

Він повернув убік (прислівник).

Його вдарили в бік (іменник з прийменником).

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

Прочитай вірш **напам'ять** (прислівник).

На пам'ять не покладайся, краще запиши (іменник з прийменником).

Нащо було починати справу? (прислівник)

На що ви натякаєте? (займенник з прийменником)

Працювати довелося **багато** (прислівник).

Багато води збігло відтоді (числівник).

- ◆ Як пов'язане значення прислівників із їхньою синтаксичною роллю?
- ◆ Чому складним є правопис прислівників?
- ◆ Як відрізнити прислівники від співзвучних слів інших частин мови?

Вправа 6

Пригадайте за таблицею основні правила, що пояснюють правопис прислівників. Обмінуйтеся в парах запитаннями з теми, вислухайте відповіді на них.

ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ

Разом	Окремо	З дефісом
<p>1) прислівники, утворені поєднанням прийменника з прислівником відтепер позаторик</p> <p>2) прислівники, утворені поєднанням іменника з прийменником докупи підряд</p> <p>3) прислівники, утворені поєднанням прийменника з коротким прикметником востаннє словна</p> <p>4) прислівники, утворені поєднанням прийменника з числівником вдвоє натроє</p> <p>5) прислівники, утворені поєднанням прийменника із займенником внічию передусім</p> <p>6) прислівники, утворені поєднанням кількох прийменників з будь-якою частиною мови навряд попідтинню</p>	<p>1) прислівники, утворені поєднанням іменника з прийменником, у яких іменник зберігає своє конкретне лексичне значення та граматичну форму (у багатьох випадках у таких сполученнях між прийменником та іменником можна вжити означення) без відома на жаль</p> <p>2) прислівники, утворені поєднанням двох іменників (зрідка числівників чи займенників з одним або двома прийменниками) день у день з дня на день</p> <p>3) прислівники, утворені поєднанням числівника, займенника й іменника таким чином тим часом</p>	<p>1) прислівники, утворені від прикметника й займенника з префіксом по- та суфіксом -ому (-ему), -ки по-вашому по-моєму по-материнськи Зверніть увагу! по-латині на-гора</p> <p>2) прислівники з префіксом по-, утворені від порядкових числівників по-перше по-друге по-третє</p> <p>3) прислівники з частками будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна-, -то аби-то казна-де будь-коли хтозна-як де-небудь так-то</p>

<p>7) прислівники, утворені з кількох основ натщесерце стрімголов</p> <p>8) прислівники, утворені за допомогою часток аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-: абикуди якогога</p> <p>Зверніть увагу! дарма що поки що тільки що хіба що</p>	<p>4) прислівники, утворені сполученням прийменника з повним прикметником чоловічого чи середнього роду в основному в цілому</p> <p>5) прислівники, утворені поєднанням прийменника по зі збірним числівником по двоє по троє</p>	<p>4) прислівники, утворені поєднанням двох синонімічних прислівників вряди-годи десь-інде сяк-так</p> <p>5) складні прислівники, утворені поєднанням двох повнозначних слів та службового слова будь-що-будь пліч-о-пліч всього-на-всього хоч-не-хоч коли-не-коли віч-на-віч</p>
---	--	--

Вправа 7

Перепишіть, уставте замість крапок пропущені літери.

1) лежач.. горілиць; 2) лежач..й камінь; 3) блискуч.. спалахи; 4) блискаюч.. спалахом; 5) котлета по-київськ..; 6) київськ.. каштани; 7) вити по-вовч..; 8) вовч.. сліди; 9) оленяч..й мох; 10) оленяч.. роги; 11) червоніюч.. від гніву; 12) почервоніл.. від морозу.

- ◆ Яким орфограмам присвячено вправу?
- ◆ Які з них стосуються прислівника?

Резюме

- ◆ Перечитайте запитання на початку параграфа й дайте на них відповідь.
- ◆ Що в темі уроку видалося найскладнішим?
- ◆ Сформулюйте запитання до вчителя, відповідь на яке допоможе вам глибше зрозуміти матеріал, який повторювали на уроці.

Вправа 8

Перепишіть текст, розставте, де потрібно, розділові знаки.

Поліглот світового класу

Найбільше мов серед українців знав видатний кримський татарин Агатангел Кримський. Коли його запитували скільки мов він знає він відповідав Мабуть із шістдесят а то й більше! У дитячі роки він досконало вивчив німецьку французьку польську та англійську мови. У юнацькі добре володів грецькою турецькою італійською давньоєврейською санскритом. Після того він вивчав мови до кінця життя. А. Кримський став визначним ученим-орієнталістом спеціалістом з арабістики тюркології та іраністики і лишив після себе

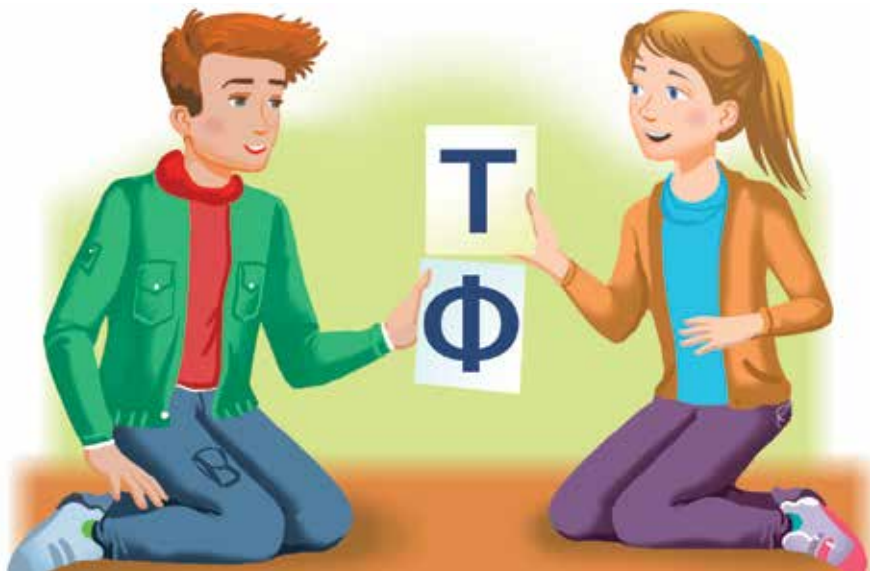
Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

понад тисячу наукових праць. Він перший доніс до українського читача безпосередньо з оригіналів східну поезію зробив переклад цілої її антології з IX–XIV ст. додавши вступні наукові розвідки. Мотивами східної поезії пронизана вся оригінальна поетична творчість А. Кримського яку він об'єднав під екзотичною назвою «Пальмове гілля».

♦ Які пунктограми пов'язані з уживанням дієслівних форм?

Відповідно до рекомендацій нової редакції Українського правопису в запозиченнях із грецької мови, у яких узвичаєно писати літеру **Ф**, дозволено орфографічні варіанти: *анафема і анатема, ефір і етер, кафедра і катедра, міф і міт, Афіни і Атени, Борисфен і Бористен, Агафангел і Агатангел.*

					М		
					І		
Б	О	Р	И	С	?	Е	Н

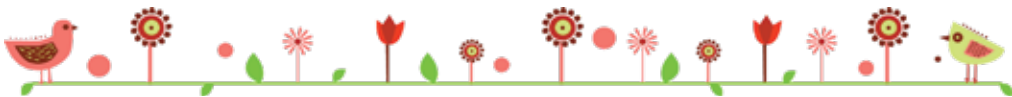

Вправа 9

Уставте замість крапок літери *и* – *і* – *ї*.

- 1) ..ндустр..ал..зац..я; 2) д..алект..ка; 3) ауд..енц..я; 4) реч..тат..в;
- 5) Антаркт..да; 6) Ваш..нґтон; 7) Ч..л..; 8) дез..нфекц..я; 9) без..дейний;
- 10) ново..рландський; 11) з..ґзаґ; 12) ф..нанс..ст; 13) к..пар..с;
- 14) м..тропол..т; 15) моза..ка; 16) к..нджал; 17) сп..рт; 18) г..ря;
- 19) граф..т..; 20) граф..н; 21) шп..нат; 22) М..сс..с..п..; 23) р..ф; 24) Капр..

♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 10

Повторення вивченого про службові частини мови

Питання уроку

- На якій підставі виокремлюють службові частини мови?
- Для чого служать прийменники, сполучники та частки?
- Які граматичні ознаки властиві вигукам?
- Які орфограми визначають правопис службових частин мови?

Проведіть гру «**Переконливий приклад**». Позмагайтеся між рядами в доборі речень, які ілюструють відмінності в правописі: «*про те — проте*», «*за те — зате*», «*що б — щоб*», «*як би — якби*», «*незважаючи на — не зважаючи*», «*ой лихо! — ой, лихо*».

До яких частин мови належать слова та сполуки слів, правопис яких ілюстрували прикладами?

Чому ці слова називають службовими?

Чому серед службових слів є співзвучні, які належать до різних частин мови?

Які службові слова називають похідними?

З уроків української мови ви знаєте, що серед частин мови виокремлюють службові, до яких належать **прийменник**, **сполучник** і **частка**. Пригадайте ознаки цих частин мови за таблицею.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Прийменник	Сполучник	Частка
До цієї частини мови уналежнюють службові слова, які допомагають виразити відношення між предметами та відношення дії чи ознаки до предмета. У сполученні з формою непрямого відмінка іменника прийменники виражають залежність іменника від інших слів у реченні. На це вказує й назва — прийменник.	До сполучників належать слова, які служать для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення, порівняйте: <i>Тут всіх було — і половця, і грека.</i> <i>Сумної зірки око золоте, І електричка скрикнула контральо.</i> <i>А вже здавалось, що живого нерва,</i> <i>Живого нерва не було в мені.</i> (З поезії Ліни Костенко)	Слова, які називають частками, не служать засобом вираження синтаксичних відношень. Частка як службове слово не має лексичного значення, але надає реченню чи окремим його членам додаткових змістових відтінків, порівняйте: <i>Як тебе не любити, Києве мій!</i> <i>Бодай вони пропали!</i>

Отже, прийменник — це службова частина мови, що разом з формами непрямих відмінків іменника, займенника, числівника показує їхню залежність від інших слів у словосполученні й реченні: *потьмяніти від давності, насмішити до сліз, зробив наперекір порадам, грати на фортепіано.*

У першому реченні за допомогою повторованого сполучника *і* з'єднано однорідні додатки; у другому й третьому реченнях сполучники поєднують частини складного речення.

Частки не виконують синтаксичної ролі, проте слугують для оформлення речення за метою висловлення:

Ні, голосу гучного я не маю.

Чи ще Марко не приїхав?

Окремою частиною мови є вигук. Вигуками називають особливий клас слів, які не належать ні до самостійних, ні до службових.

Вигуки — найкоротший спосіб для вияву реакції людини на різноманітні явища або події реального світу, на розмову зі співрозмовником. За комунікативною роллю вигуки близькі до речення, порівняйте: **Геть!** (*Ідіть звідси!*). **Цить!** (*Сидіть тихо!*).

Саме тому вигуки не належать до структури речення, не пов'язані з іншими словами, тому й відокремлюються на письмі.

Отже, вигук — особлива частина мови (ні самостійна, ні службова), до якої належать слова, які служать для вираження емоцій і волевиявлень.

- ◆ Поміркуйте, як у назвах службових частин мови та вигуків відбито ту роль, яку вони виконують у мові.
- ◆ Чому до класу службових слів і вигуків часто потрапляють слова самостійних частин мови? Що змінюється в їхніх граматичних характеристиках за такого переходу?
- ◆ Як довести частиномовну належність службових слів?

Вправа 1

Подивіться уважно на картини та прочитайте вірш. Що вражало Т. Шевченка в чужих краях? На підставі чого ви дійшли такого висновку? Як на сприйняття чужини впливали обставини, за яких поет там опинився? Визначте в тексті вірша службові слова. До яких частин мови вони належать? Складіть за однією з картин 2–3 речення з однорідними членами; 1–2 складні речення. Які службові слова використали у своїх реченнях? Яка їхня роль?

Тарас Шевченко.
«На березі
Аральського моря»
(1848–1849 рр.).

Тарас Шевченко.

«Шхуни біля форту Кос-Арал»
(1848–1849 рр.).

«Казахська стоянка на Кос-Аралі»
(1848–1849 рр.).

Зберігаються в Національному музеї Тараса Шевченка (Київ).

* * *

І небо невмите, і заспані хвилі;
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться. Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовкля трава;
Не хоче правдоньки сказати,
А більше ні в кого спитати.

(Тарас Шевченко)

Вправа 2

Запишіть, знявши скісні риси. Визначте, до яких частин мови належать виділені курсивом слова.

1. *Що/б* таке приготувати смачненьке? 2. *Що/б* не трапилося, не панікуй. 3. *Що/б* досягти успіху, треба бути наполегливим. 4. *Що/б* ти не попросила, усе зроблю. 5. *Як/би* я хотіла повернутися в дитинство. 6. *Як/би* не пішов дощ, городина посохла б. 7. *Як/би* перевірити, чи справді він зрозумів розв'язок. 8. *Як/би* зима не лютувала, весна все одно настане.

Вправа 3

Запишіть, знявши скісні риси. Визначте частиномовну належність слів зі скісними рисками. Поясніть правопис прийменників.

1. У моїй голові кишіли нові мислі, нові враження, а з/посеред них чим/раз сильніше визначувалися звуки сумної і щасливої пісні. Життя проскрибованого, чужого по/серед людей, ненависного, від котрого відвертаються усі, що ще до/недавня запевнювали йому свою приязнь. 2. Тухольці вірили, що то/та липа — дар їхнього спокон/вічного добродія, царя велетнів, який засадив її власно/ручно на тухольській долині

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

на знак своєї перемоги над Мораною. З/під коріння липи било джерело погожої води і від/так, тихо журчачи по дрібних камінцях, впливало до потока.

(Із творів Івана Франка)

Вправа 4

Скористайтеся таблицею і схарактеризуйте особливості правопису слів з *не*.

ПРАВОПИС НЕ З РІЗНИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ	
разом	окремо
<ul style="list-style-type: none">у складі слів будь-якої частини мови, крім дієслів, якщо утворюється слово з новим значенням (часто без не не вживається; можна замінити синонімом без не) нежить невсипущий незабаром невдовзіз дієсловами, що без не не вживаються неволити нехтуватиу дієсловах і похідних від них словах із префіксом недо-, що означає неповноту дії недобачати недозрілийз прикметниками та дієприкметниками, що є означеннями (а не присудком) і не мають залежних від них слів невисокий берег незакінчена праця	<ul style="list-style-type: none">з будь-якими повнозначними словами в реченнях із протиставленням чи запереченням Ялинка не низька, а висока.з дієсловами та дієприслівниками, крім тих, що без не не вживаються не чуютьіз прикметниками, що мають залежне слово (займенник або прислівник із часткою ні), а також із прикметниками, перед якими вжито слова зовсім, аж ніяк Аж ніяк не досконалий твір.із прикметниками та дієприкметниками, що виконують роль присудка Ця річка не широка. (Ця річка не є широка.) Праця не закінчена.з дієприкметниками, що мають залежні слова Перед будинком чорніла площа, не засаджена квітами.із числівниками та прислівниками займенникового походження, а також зі сполучниками не п'ять не той не лише, а й не так, якз підсилювальними прислівниками (дуже, надто, зовсім) та присудковими словами (треба, можна, варто) не дуже не треба

Медіавправа

Чи подобаються вам комікси? Чи знаєте ви, що українською мовою їх часто називають «мальюписами»? Спробуйте пояснити, чому. У цьому вам допоможе модерний комікс Олександра Корешкова «Захар Беркут: легенда». Проаналізуйте, які частини мови найчастіше використовують у таких творах.

Вправа 5

Попрацюйте з таблицею в зошиті: подані нижче слова із часткою **не** та речення з такими словами розподіліть між колонками.

РАЗОМ	ОКРЕМО
іменник	
прикметник	
дієслово (дієприслівник)	
дієприкметник	
прислівник	

I. 1) не/розмовляє; 2) не/прочитавши; 3) не/два; 4) не/до/школи; 5) не/здужати; 6) не/покоїтися; 7) не/ук; 8) не/впинний; 9) не/навидіти; 10) не/забаром; 11) не/добачати; 12) не/дооцінений; 13) не/доїдки; 14) не/вивчений урок; 15) не/випрана хустина; 16) не/можна; 17) не/має потреби; 18) не/хтувати.

II. 1. Безпілотник летів не/високо, а над землею. 2. Не/спокій дає задоволення людині. 3. Сніг не/відкинутий. 4. Не/збитий санчатами сніг видавався горою легкого пуху. 5. Підлога не/вимита. 6. Він не/має підручника.

Вправа 6

Попрацюйте в парях. Запишіть текст під диктовку: один з вас диктує і перевіряє, а інший — пише. Які орфограми та пунктограми викликали труднощі? За потреби поставте запитання вчителю, аби отримати пояснення.

З-поміж багатьох іноземців, які в XVI–XVIII ст. відвідали Україну й залишили по собі оповідні джерела про неї, особливе місце, безперечно, належить французькому інженерові-фортифікатору Гійому Левассеру де Боплану. Він перебував на нашій землі близько 17 років, протягом яких

багато подорожував, збираючи матеріали для великої карти України і спеціальних карт окремих регіонів українських земель. Він уперше подав на карті територію України на підставі математичних підрахунків, що дало змогу картографам на початку XVIII ст. уточнити карту Європи.

До своїх карт Боплан підготував докладні пояснення. Ці коментарі й становлять зміст його книжки «Опис України», що вийшла друком у Руані 1651 р., одразу ставши надзвичайно популярною. Праця Боплана знайомила європейців із природою та географією України, побутом і звичаями українців. Вона була перекладена багатьма мовами й виходила друком у Лондоні, Варшаві, Вроцлаві.

Резюме

- ◆ Прочитайте запитання на початку уроку і дайте на них відповідь.

Вправа 7

Оберіть один із запропонованих текстів, випишіть із нього приклади до поданих у таблиці «Орфографічний аналіз тексту» (с. 83) орфограм.

I. Міжнародний ф..ст..вал.. «(К/к)раїна (М/м)рій» став однією з культурних в..з..тівок України. Це ф..ст..вал.. етнічної музики, який відбуваєт..ся на (С/с)півочому полі в Ки..ві з 2004 року. Час провед..(н/нн)я мистец..кого заходу збігаєт..ся з народним святом Івана Купала (кінец.. червня — початок липня). Ін..ц..атором ф..ст..валю є Олег Скрипка. Назву заходу дала однойме(н/нн)а пісня гурту «ВВ». «(К/к)раїна (М/м)рій» — це передусім атмосфера. «У моєму розумі(н/нн)і ф..ст..вал.. — це свято, — ро(з/с)повідає Олег Скрипка. — Ві(д/т)-чу(т/тт)я свята походит.. від свята трад..ційного». Саме тому ф..ст..вал.. подібний до народного гуля(н/нн)я-ярмарку. Дійство триває від одного до тр..ох днів і, крім виступів на основній сцені (С/с)півочого поля, складаєт..ся з ярмарку виробів народного м..сте..тва, кни..кового ярмарку, майст..р-класів народних майстрів, виставки народного малярства, д..тячої галяв..ни, етн..чної кухні тощо. По/над десят.. років ф..ст..вал.. не/п..р..стає вражати. «Я собі запланував перші десят.. ф..ст..валів не/повторювати програ(м/мм)у, — зізнаєт..ся орган..затор проекту, — адже ..дея ф..ст..валю — зна..омити українців з новими ім..нами і з новою муз..кою».

(Із журналу «Країна»)

II. По/серед ярмарку народ т..че, як у б..р..гах річка. Полотняні намети, налиті світлом, рожево/прозорі, наче ж..ві, гудут.. народом. По ятках усякий крам. Тр..щат.. далекі вогні, ро(з/с)с..пают..ся іскри, д..ми і співи, як хмари, пл..вут.. горою. Хрумтит.. насі(н/нн)я. Якийс..

гурт молоді ходит.. між яток і співає. Таким робом, окрім с..дячих і стоячих, є ще й ходячі хори. Серед вул..ці — тан..ці. Загупав бубон, захпикала скрипка — і парубки зараз пустили тулуб і голови в стовбур. Тіл..ки ноги працюют.. Рівно й точно б..ют.. ноги. Часом посун..т..ся тулуб, так що заміс..т.. обли(ч/чч)я потил..цю видно, а ноги все одб..вають.. сил..но той самий такт, одлічуют.. точно, не/мов годи(н/нн)ик хв..лини. Народ захопл..(н/нн)ий танцем і все звужує коло, так що танцюристи не/мов у криниці. Стогне під ними з..мля, каблуки виб..ли ямки, і пил заслоняє світло ліхтарні. Я захоплююс.. танцем усе більше і більше...

(*Михайло Коцюбинський, із нарису «Як ми їздили до Криниці»*)

- ✦ Чи змогли пояснити правопис усіх слів, у яких пропущено літери чи вжито скісні риси? (За потреби скористайтеся словником.)
- ✦ Правопис складних для вас слів перевірте за орфографічним словником.

ОРФОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ

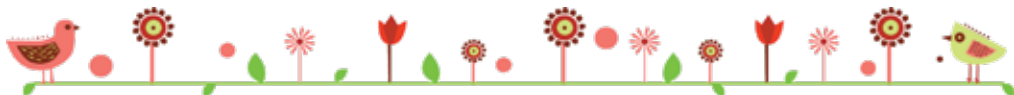
Орфограма	Приклад із тексту
1. Уживання м'якого знака.	
2. Уживання апострофа.	
3. Правопис ненаголошених е—и в коренях слів.	
4. Правопис ненаголошених е—и в суфіксах слів.	
5. Правопис слів іншомовного походження.	
6. Подвоєння.	
7. Подовження.	
8. Правопис частки не з різними частинами мови.	
9. Правопис префіксів.	
10. Уживання великої літери.	
11. Правопис складних слів.	

Вправа 8

Запишіть слова. Поясніть їх правопис.

1) не/воля; 2) не/волити; 3) не/здужати (хворіти); 4) не/добачати; 5) не/нависть; 6) не/можна; 7) не/правда; 8) не/правда, а брехня; 9) не/хтуючи; 10) не/доїдок; 11) не/вечерявши; 12) не/зважаючи на; 13) не/злічений; 14) не/прочитавши; 15) не/два; 16) не/до школи; 17) не/дорід; 18) не/покоїтися; 19) не/ук; 20) не/впинний; 21) не/навидіти; 22) не/забаром; 23) не/добачати; 24) не/дооцінений.

- ✦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.
- ✦ Доберіть 12 інших слів для словникового диктанту на опрацьовану орфограму.

Розвиток мовлення

Урок 11

Розмаїття текстів за жанрами.

Робота з книжкою: передмова

Питання уроку

- Якими бувають тексти за жанрами?
- Як жанр тексту впливає на його будову?
- Навіщо до книжки пишуть передмову?
- Про що зазвичай ідеться в передмові?

Проведіть гру «**Сенкан**». Запишіть у першому рядку слово *Книжка* — це назва вашого майбутнього вірша та водночас його провідний мотив. У другому — доберіть 2–3 прикметники, у третьому — 2–3 дієслова. У четвертому рядку запишіть речення, яке спадає вам на думку у зв'язку з книжкою. У п'ятому рядку запишіть синонім або антонім до поняття «книжка».

Прочитайте кілька сенканів, які ви склали. Чому написані за алгоритмом твори такі різні?

У сучасному інформаційному просторі для називання творів різних жанрів уживають слово «*текст*»: *тексти молодих прозаїків*. Чи є підстави для такого вживання?

Чим відрізняються значення слів «*текст*», «*вір*», «*книжка*»? Відповідь обґрунтуйте.

Вправа I

Прочитайте подані тексти. Доведіть, що це завершені твори.

I. Вік наш, як роса:
хай росиночка мала,
а й тієї жаль.

(*Ісса, переклад з японської Миколи Лукаша*)

II. — Скажи мені, скільки важить сніжинка? — запитала синиця голуба.

— Майже нічого, — відповів голуб.

Тоді синиця розповіла йому таку історію:

— Якось я відпочивала на сосновій гілці, аж раптом почав падати сніг.

Це навіть не була заметіль, ні, лише кружляли легесенькі сніжинки, легенькі, мов сон. Оскільки в мене не було інших занять, то я розпочала рахувати сніжинки, що опускалися на мою гілку.

Їх упало 3 751 952.

Коли ж легенько і тихенько упала з 751 953-тя сніжинка, таке собі майже нічого, як ти з цього приводу висловився, — гілка зламалася...

Оповідши це, синиця відлетіла.

Голуб, великий авторитет у галузі миру ще з часів Ноя, на хвилинку замислився, а потім промовив:

— Можливо, потрібно ще тільки однієї особи, аби у світі запанував мир? Подумай, а може, бракує тільки тебе?

(Бруно Ферреро, «365 історій для душі»)

III. Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недосвіт передсвітом
В садочок укрався.

Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!

(Тарас Шевченко)

- ◆ Пригадайте з уроків літератури жанрові ознаки хайку (хоку), притчі, ліричного вірша.
- ◆ Наведіть приклади інших літературних жанрів.

Вправа 2

Прочитайте текст.

Слово «жанр» за своїм походженням французьке, воно вживається нині в галузі літератури в усіх мовах світу.

Приглянувшись пильніше, бачимо, проте, що в літературній практиці термін «жанр» уживають у різних значеннях: так, наприклад, говорять і пишуть «жанр оповідання», «жанр повісті», «жанр поеми». Водночас пишуть: «жанр побутової повісті» (так само оповідання чи поеми), «жанр історичної повісті» (так само оповідання чи поеми), «жанр соціальної чи суспільно-проблемної повісті». Трапляються ще й такі вислови: «розповідний жанр», «ліричний жанр».

(Анатоль Юриняк, «Літературні жанри малої форми»)

- ◆ На які відтінки значення слова «жанр» звернув увагу автор? Що називаємо жанрами на уроках мови?
- ◆ Чи доводилося вам складати тексти різних жанрів?

Словник

Жанр — різновид текстів певного стилю, що відрізняються метою, сферою спілкування та іншими ознаками.

Вправа 3

Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку та мікротеми.

Місто левів і казкарів

«Ш-шур, ш-шур», — шурхотить надвечір за фіранками. Гадаєш, це одвічна львівська мжичка заколисує тебе до сну? Ні, це Старий Лев гортає свою знамениту колекцію казок...

Старий Лев живе стільки, скільки існує Львів. Він старіється — і не старіється разом із містом. Адже Львів буде вічно юним, доки в ньому мешкають леви й пишуться казки.

Старий Лев збирає свою колекцію впродовж усього свого майже безконечного життя. Кожну казку він знає на ймення і в обличчя.

Він пам'ятає часи, коли ще не написані казки нетерпляче вовтузилися на вістрі кошлатого гусячого пера — стародавнього знаряддя казкарів. Він не втрачає їх з ока і в наші дні — коли вони нестерпно лоскочуть кінчики казкаревих пальців, доки вихлюпнуться веселим феєрверком на екран комп'ютера. Старий Лев святкує народження нової казки бучніш, ніж навіть власний день народження. Він любовно вписує новонароджену до свого товстезного реєстру й ховає до відповідної шухлядки. Але, як ти вже, либонь, зрозумів, казкова братія має жваву й непогамовну вдачу — незгірш від своїх малих читайликів. Їй не до шмиги нидіти в темних шухлядках. Казки нудяться й страшенно бешкетують, просячись у ясний і строкатий світ. Старий Лев трохи вагається, а там поблажливо махне лапою — й відпустить бешкетників на волю — до книжки. Бо він чудово знає, що й найбезцінніша колекція втрачає всяку цінність, якщо нею ні з ким не ділитися.

От зараз ти перегорнеш цю сторінку, і казки Старого Лева зашурхотять для тебе — уже не пошумом надвечірньої мжички, а голосами мудрих королів і хоробрих козаків, метких краснолюдків і добрих чарівників. І ще багатьох-багатьох інших героїв — добре тобі знайомих і геть нечуваних — як-от чеберяйчиків.

І коли в твоїх руках відшурхотить остання сторінка, сподіваюся, ти станеш трохи інакшим: трохи мудрішим і трохи хоробрішим, трохи меткішим і трохи добрішим. А може, навіть і трохи чеберяйстішим. Бо на які тільки дива не спроможна гарна казка. А коли, бува, щось у цій книжці видасться тобі незрозумілим, зазирни на сторінку 296. Там є Примітки, які спеціально для тебе склав Старий Лев. Усі застарілі, діалектні й рідковживані слова позначені в тексті отакою симпатичною позначкою*, їхнє значення ти також знайдеш у Примітках. Там-таки ти дізнаєшся про авторів цієї книжки. А деяких казкарів Старий Лев провідав особисто й записав із ними дуже цікаву бесіду, що зветься гарним іноземним словом «інтерв'ю».

Отже, щасливої казкової подорожі!..

...«Ш-шур, ш-шур», — шурхотить надвечір за фіранками. Гадаєш, це мжичка? Ні, адже ти вже знаєш — це Старий Лев гортає свої казки. Тому так солодко спитьсся дітлашні. Тому й бачить вона чарівні барвисті сни. Тому й виростає з неї, на радість старому колекціонерові, стільки чудових казкарів. Адже саме казки є запорукою вічної юності — старого Львова й Старого Лева. І, можливо, саме тобі судилося поповнити цю багатющу колекцію.

(Лариса Андрієвська, секретар Старого Лева)

- ◆ Поміркуйте, з якою метою створено поданий текст. Спробуйте визначити його жанр.
- ◆ Пригадайте передмови до різних книжок, які вам доводилося читати. Які композиційні елементи можна виокремити в передмові?
- ◆ Уважно роздивіться логотип видавництва і ілюстрацію на наступній сторінці. Чи таким ви уявили Старого Лева, прочитавши текст?

Володимир Штанко.
З ілюстрацій до казок
Старого Лева.

Словник

Композиція (від лат. — «побудова») — побудова твору, доцільне поєднання всіх його компонентів.

Вправа 4

Перечитайте уважно передмову до підручника. Які жанрові ознаки властиві цьому текстові?

Вправа 5

Напишіть передмову до фотоальбому, присвяченого (на вибір):

- ◆ вашому класові;
- ◆ вашій школі;
- ◆ пам'ятним місцям вашого рідного міста (села);
- ◆ вашій родині.

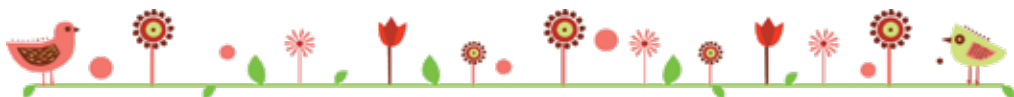
Резюме

- ◆ Перечитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.

Вправа 6

Підготуйте повідомлення про призначення, жанрові ознаки, будову передмови в науково-популярному виданні (довіднику, енциклопедії для дітей тощо). Зробіть у разі потреби тематичні виписки, зазначивши джерело інформації.

Розвиток мовлення

Урок 12

Аудіювання і його різновиди. Стислий переказ тексту публіцистичного стилю (усно)

Питання уроку

- Який різновид мовної діяльності називають аудіюванням?
- Яке практичне значення мають навички аудіювання?

Вправа 1

Чи часто ви опиняєтеся в ситуаціях, зображених на малюнках? У чому, по-вашому, виявляється вміння слухати? Як вам особисто простіше сприймати інформацію — слухаючи чи читаючи?

- Як ви ставитеся до аудіокнижок? Чи вважаєте прийнятним такий спосіб відтворення текстів?
- Чи любите ви слухати поезію в артистичному або авторському виконанні?
- Які переваги аудіозаписів для вивчення мови — рідної чи іноземної?

Вправа 2

Виразно прочитайте поданий поетичний уривок.

Послухаю цей дощ. Підкрався і шумить.
Бляшаний звук води, веселих крапель кроки.
Ще мить, ще мить, ще тільки мить і мить,
і раптом озирнусь, а це вже роки й роки!

(Ліна Костенко)

- ◆ Що, по-вашому, означає вміння слухати? Чи сприяє розвиток здатності слухати опануванню мови? Відповідь проілюструйте прикладами (*усно*).
- ◆ Чи залежить те, як ви сприймаєте текст на слух, від вашого фізичного стану та настрою? Коли ви неуважно слухаєте?
- ◆ Про що, на вашу думку, розповів дощ поетеси? Стисло поясніть, як ви зрозуміли поданий поетичний уривок, продовживши речення.

Вірш Ліни Костенко навіяний роздумами про ...

Ви пам'ятаєте, що мовна діяльність людини виявляється в здатності говорити, писати, слухати (розуміти почуте) й читати. Говоріння і письмо характеризують як такі різновиди мовної діяльності, що полягають у продукуванні мови, а слухання і розуміння — у сприйманні мови.

Сприймання мови на слух називають

аудіюванням.

Розрізняють *репродуктивне* і *продуктивне* аудіювання. Основною ознакою репродуктивного аудіювання, на відміну від продуктивного, є повторюваність усної інформації. У школі до репродуктивного аудіювання вдаються під час проведення усних переказів і підготовки до творчих робіт. Для ситуацій невимушеного спілкування характерне продуктивне аудіювання. Сприймати усну інформацію можна глобально, докладно й критично. З огляду на це розрізняють кілька різновидів аудіювання, а саме:

- ◆ **глобальне**, або **ознайомлювальне**, що полягає в загальному охопленні змісту повідомлення слухачем, його вмінні на слух визначати тему, основну думку повідомлення, ділити його на частини, розрізняти композиційні елементи;
- ◆ **докладне**, або **вивчальне**, що передбачає найповніше сприймання змісту повідомлення, усвідомлення деталей змісту кожного з його елементів;
- ◆ **критичне**, що передбачає аналіз сприйнятих тверджень; висловлення власної думки, оцінки почутого, критичного осмислення сприйнятого на слух.

Поясніть на прикладах, у яких ситуаціях шкільного навчання ви вдаєтеся до поданих у тексті різновидів аудіювання.

Яке аудіювання — репродуктивне чи продуктивне — частіше використовують на уроках мови?

Вправа 3

Прочитайте словникові статті. Поясніть, як наведені поняття пов'язані з аудіюванням (*усно*).

Аудиторія — приміщення, де читають лекції, доповіді, проводять збори.

Аудієнція — офіційне прийняття у високопоставленої особи; у міжнародному праві — прийняття главою держави глави дипломатичного представництва або особи, що обіймає високу державну посаду.

Сполучення двох голосних у слові, як і раніше, є ознакою слів іншомовного походження, наприклад: *аутсайдер, гауптвахта, маузер*. У словах, що походять із давньогрецької і латинської мов, буквосполучення **аи** звичайно передається через **ав**: *автентичний, автор, лавра*. За новою редакцією Українського правопису в словах, що мають стійку традицію передавання буквосполучення **аи** через **ау**, можливі орфографічні варіанти: *аудієнція* і *авдієнція, аудиторія* і *авдиторія, лауреат* і *лавреат, пауза* і *павза, фауна* і *фавна*.

Олесю, тобі як більше подобається — «лауреат» чи «лавреат»?

А ти спитай у нього самого.

Вправа 4

За поданими реченнями витлумачте значення слова *слухати*. Яке воно: однозначне чи багатозначне? Які значення не стосуються аудіювання?

1. Гаї шумлять — я слухаю (*П. Тичина*). 2. Він умів не просто слухати, а викликати у свого співрозмовника бажання висловити все, що важким тягарем лежало на серці (*З. Тулуб*). 3. Мирослава звичним рухом лікаря взяла його руку і стала слухати пульс (*А. Головка*). 4. Що ж там на зборах, Мироне, слухали-ухвалили? (*М. Стельмах*). 5. Знову вийшла стара історія: вважався на одному факультеті, а лекції слухав на іншому (*О. Довженко*). 6. Людей слухай, а свій розум май (*Народна творчість*). 7. Хоч рук моїх послухалася арфа, але не слухає ні рало, ні сокира (*Леся Українка*). 8. Сьогодні в суді будуть слухати справу депутатів-сумісників (*Із газети «Урядовий кур'єр»*).

- ◆ Складіть і запишіть кілька речень, уживши дієслово *слухати* з різними значеннями.

Вправа 5

Прослухайте текст¹.

Як мова впливає на назви кольорів

Наше бачення кольору має істотні розбіжності. Те, що для когось виглядає червоним, вам може здаватися рожевим або помаранчевим. В'єтнамці й корейці не розрізняють синій і зелений: колір листя й неба у В'єтнамі позначається одним словом.

Такі відмінності в позначенні кольору не мають надто дивувати. Спектр видимого світла — це не палітра фарб, у якій кожен колір є чітко відокремленим, а континуум, де відтінки зливаються один з одним. Тож чому ми повинні мати однакові погляди на те, де встановити межу між відтінками або який колір уважати домінантним серед схожих відтінків? Смуга жовтих відтінків у спектрі така само широка, як і блакитно-зелена, тоді чому ми вважаємо жовтий самостійним кольором, а блакитно-зелений — ні?

У дослідженні фізика Вітторіо Лорето і його колег з Римського університету «Ла Сапієнца» йдеться про те, що найменування кольорів не є довільним. Дослідники переконані, що звична система назв кольорів виникає із взаємодії між нашою вродженою здатністю розрізняти відтінки і складним процесом культурних переговорів, з якого й народжується мова.

Найменування кольорів привернуло увагу дослідників не випадково. Кольори вже давно цікавлять лінгвістів, тому що це ідеальний об'єкт для дослідження того, як представники різних культур поділяють єдину картину світу навколо нас на окремі категорії.

Чому, наприклад, немає ста назв для основних кольорів — таких, як «червоний» та «синій», адже принаймні стільки в середньому відтінків уміє розрізняти людське око? Або чому нам замало двох-чотирьох кольорів? Хоч, до речі, у деяких культурах так і є. Індонезійський народ *дані* в Новій Гвінеї, приміром, має лише дві назви кольорів, найближчі відповідники яких у західних мовах — це «чорний» і «білий» або «темний» і «світлий». Кілька інших дописемних культур визначають лише три кольори: чорний, білий і червоний. Цікаво, що ці спрощені схеми кольору виникли не довільно. По-перше, вони відповідають «основним» кольорам спектра в складніших схемах найменування кольорів. По-друге, вони виникають у мові в послідовності, універсальній для всіх культур: спочатку чорний і білий, потім червоний, за ними — зелений або жовтий, згодом синій.

Цю універсальну ієрархію назв кольорів уперше виявили антропологи Брент Берлін і Пол Кей у 1969 році, але вона й досі не отримала жодного пояснення. Вітторіо Лорето і його колеги спробували зробити це за допомогою комп'ютерного моделювання еволюції мови. У програмі віртуальні пари людей намагаються створити нові назви для кольорів. Це відбувається за допомогою гри, під час якої один з учасників описує певний колір, використовуючи для нього назву, яка його партнеру не знайома. Чи зможе другий учасник з'ясувати, який колір має на увазі його партнер, і якщо так, чи почне він і сам використовувати нову назву, чи вигадає свою власну, чи зарахує колір до нової категорії?

¹ *Методична заувага.* Доручить читати текст комусь із учнів, але перш ніж читати класу, нехай прочитає 1–2 рази мовчки.

Визначення назви кольору під час цих лінгвістичних перемовин дещо ускладнюється тим, як ми сприймаємо кольори. Ми не бачимо весь діапазон спектра однаково: у деяких його частинах ми краще розрізняємо відтінки, ніж в інших. Учені називають це «функцією помітної відмінності». Вітторіо Лорето і його колеги припускають, що завдяки цій особливості зору під час моделювання назв кольорів учасникам гри легше домовитися з приводу одних відтінків, ніж інших.

Швидкість, із якою учасники програми досягали згоди про назви кольорів, мала певну ієрархію і послідовність. Так, найшвидше вони визначали назву червоного кольору, за ним — зеленого або жовтого, синього, помаранчевого і, нарешті, зелено-блакитного.

І найважливіше, що ця послідовність була дуже близькою до послідовності визначення кольору в примітивних культурах, яку виявили дослідники Берлін і Кей. Чорний і білий, які самі по собі не є спектральними кольорами, від самого початку визначаються як «темний» і «світлий».

Важливо, що цю послідовність не можна передбачити за допомогою «функції помітної відмінності», тобто фізіологічних особливостей сприймання кольору. Вона виникає лише під час моделювання назв кольору в грі.

Отже, моделювання розвитку мови дає змогу визначати культурні відмінності, зокрема такі непередбачувані, як розбіжності в назвах кольорів.

(Філіп Болл; переклад українською для ВВС Україна)

- ◆ Ознаки яких стилів властиві поданому текстові? Доведіть, що він є зразком науково-популярних текстів — публіцистичних творів, у яких популярно розкрито наукові теми.
- ◆ Скориставшись «Довідкою», визначте тему тексту. Яка його основна думка?

Довідка: 1. Як експерименти з моделювання розвитку мови дають змогу визначати культурні відмінності. 2. Як культури взаємодіють через мови, і як мови змінюються в цьому процесі. 3. Які назви кольорів в українській мові виникли найдавніше. 4. Які назви кольорів є неологізмами.

Вправа 6

Опрацюйте поданий вище текст за тестами. Усно прокоментуйте свої відповіді.

1. Яке твердження не відповідає змістові тексту?

А Бачення кольору в різних культурах має істотні розбіжності.

Б Звична система назв кольорів є наслідком взаємодії між вродженою здатністю розрізняти відтінки й системою відношень, закодованих у мові.

В Поява назв кольорів у різних мовах є абсолютно випадковою.

Г Назви кольорів з'являлися в мові в послідовності, універсальній для всіх культур.

2. Що називають «функцією помітної відмінності» дослідники, про яких ідеться в тексті?

А Послідовність появи назв кольорів у примітивних культурах.

Б Культурні відмінності у визначенні кольору.

В Швидкість, з якою досягається згода про назви кольорів.

Г Фізіологічні особливості сприймання кольору.

3. Чому, на думку автора, проблема найменування кольорів привернула увагу дослідників?

А Походження назв кольорів ще ніхто не досліджував.

Б Це ідеальний об'єкт для дослідження того, як представники різних культур поділяють єдиний континуум світу навколо нас на окремі категорії.

В Назви кольорів в усіх мовах формувалися однаково.

Г Це допомагає зрозуміти походження багатомовності.

4. Що означає вжите в тексті слово «континуум»?

А безліч

Б безперервність

В нерозривність

Г цілісність

♦ Чи на всі запитання ви змогли дати відповідь, прослухавши текст?

Вправа 7

Напишіть коротке повідомлення про те, що найбільше зацікавило в прослуханому тексті.

Резюме

- ♦ Перечитайте запитання на початку уроку і дайте на них відповідь.
- ♦ Наведіть приклади буденних ситуацій, у яких людина використовує той чи той різновид аудіювання.
- ♦ Що з матеріалів уроку видалося вам особливо корисним?

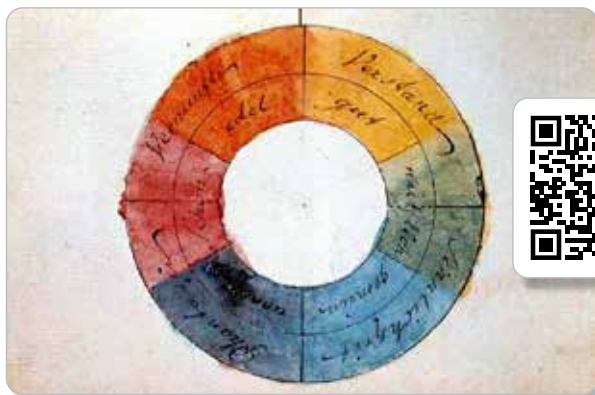

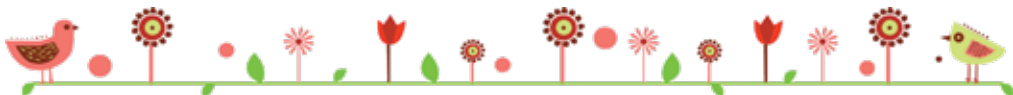
Вправа 8

Доберіть публіцистичний текст на 600–650 слів для аудіювання, сформулюйте 12 запитань до нього так, щоб одне запитання стосувалося теми тексту; одне — основної думки, вираженої в ньому; п'ятеро запитань — змісту тексту; троє запитань — послідовності викладу; двоє запитань — його стилістичної належності.

Медіавправа

Роздивіться кольорове коло Й.-В. Гете і перегляньте відео з психологічними порадами. Проаналізуйте, як ви сприймаєте той чи той колір. Напишіть есе на тему «Мій кольоровий світ».

Урок 13 Узагальнення

Працюємо самостійно

Вправа 1

Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Зразком якого стилю він є? До якого типу мовлення належить? Відповідь обґрунтуйте.

«Любая розмова» — так у народній пісні звертаються до коханої людини.

Значення слова *розмова* «пестлива назва любої, коханої людини або звертання до неї» відзначено і в «Словнику української мови», причому з відповідною стилістичною позначкою «народнопоетичне».

Чому саме слово-поняття *розмова* набуло персоніфікованого значення, стало уособленням коханої людини? Тому що один з основних мотивів народної пісні — мотив спілкування, розмови. Через слово, мову, які звичайно означаються епітетами *вірне слово*, *щира мова*, розкривається внутрішній емоційний світ людини, передається ставлення до коханої, любої дівчини, до коханого. Взагалі, у народнопісенній творчості семантичне¹ поле «мова» надзвичайно розгалужене й показує щодо частоти вживання таких слів: *говорити*, *розмовляти*, *промовляти*, *розмовонька*, *розмовляння*, *говіронька*, *слово*, *словечко*, *мовонька* і под. О. О. Потєбня, зазначаючи зв'язок, поетичні асоціації між дієсловами *говорити*, *промовляти*, з одного боку, і *розвеселяти* — з іншого, згадував і сербську мову, у якій синонімами виступають дієслова із значеннями «розмовляти», «розважати», «підбадьорювати»

(Світлана Єрмоленко, «Нариси з української словесності»)

- ◆ Запишіть речення зі словом *мова*, що ілюструють уживання його з різними значеннями.

Вправа 2

Складіть перелік термінів і понять, про значення яких ішлося на уроках теми. За потреби пригадайте їхні тлумачення, повернувшись до матеріалів уроків.

Вправа 3

Запишіть кілька крилатих висловів про мову, поясніть, як у них визначено роль мови в житті людини.

Вправа 4

Побудуйте речення з поданих слів, за потреби змініть їхню форму.

1) глухіший, той, хто, не, хотіти, нема, від, слухати; 2) три, слово, зима, гріє, щире; 3) слово, слово, до, мова, зложитися.

- ◆ Поясніть, як розумієте кожен вислів.

Вправа 5

Використавши подані крилаті вислови, побудуйте речення з прямою мовою відповідно до схем.

1. Слово! Моя ти єдина зброя (*Леся Українка*). 2. Майже за все можна заплатити словами (*Умберто Еко, італійський письменник, філософ*).

¹ Семантичний — той, що стосується лексичного значення, походить від слова «семантика» — так називають розділ мовознавства, що вивчає значення слів.

3. Яке слово промовиш, таке й у відповідь почувеш (*Гомер, давньогрецький поет*). 4. У мові, як загалом у природі, все живе, все рухається... (*Ян Нецислав Бодуен де Куртене, учений-мовознавець*).

А: «П».

«П», — а.

«П», — а, — п».

♦ Чому слово визначають як найбільшу силу?

Вправа 6

Складіть варіанти початку творів на тему «**Мова — мій світ**», побудованих як опис, розповідь і роздум. Запишіть перші речення кожного варіанта.

Вправа 7

Попрацюйте з таблицею в зошиті. Запишіть по два приклади на кожну з орфограм, пригадайте винятки. (*За бажанням перелік орфограм можете продовжити.*)

Орфограма	Приклад	Винятки
Уживання м'якого знака	<i>няньчин (нянька), заєць</i>	<i>Горький, Зорькін</i>
Уживання апострофа		
Подовження		
Подвоєння		
<i>Не</i> з різними частинами мови		
Правопис ненаголошених голосних у коренях слів		

Вправа 8

Запишіть слова, уставте замість крапок літери *е* чи *и*.

1) (ти) принос..ш; 2) (ми) кос..мо; 3) (ми) плещ..мо; 4) (ви) ворож..те; 5) (ви) в'яз..те; 6) (ми) плив..мо; 7) (ти) кресл..ш; 8) (ви) пал..те; 9) (ми) їд..мо; 10) (ви) криш..те; 11) (ти) вищ..ш; 12) (ти) пиш..ш; 13) (ти) леж..ш; 14) (ви) роб..те; 15) (ми) нос..мо; 16) (ви) каж..те; 17) (ти) лаз..ш; 18) (ми) трус..мо; 19) (ви) воз..те; 20) (ти) мел..ш; 21) (ти) нес..ш; 22) (ми) печ..мо; 23) (ви) вар..те; 24) (ти) крич..ш.

Вправа 9

Перепишіть текст, зніміть скісні риси та вставте пропущені літери. Розставте, де потрібно, розділові знаки.

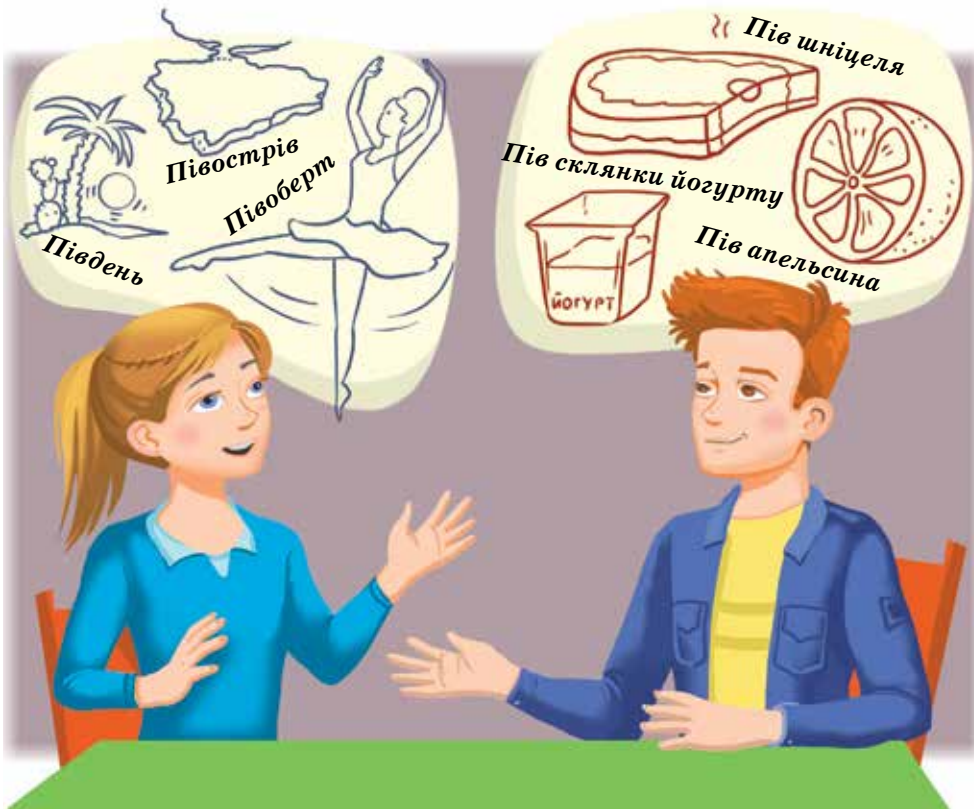
Слово *школа* є в/усіх слов..янських мовах. У наших пам..ятках ..ого в/перше ф..ксуют.. у 1388 році. У давньо/грецькій мові було слово *схоле*. Проте мало воно відмі(н/нн)є від нашого *школа* значе(н/нн)я. У давніх греків воно означало «заня(т/тт)я у віл..ний час» потім «читання» далі — «лекція» і нарешті «школа». У Давній Греції школи з..явились десь у VI ст. до н. е. Вчилися в них хлопч..ки з віл..них родин.

(*За Аллою Коваль*)

Тема 1. Повторення й узагальнення вивченого

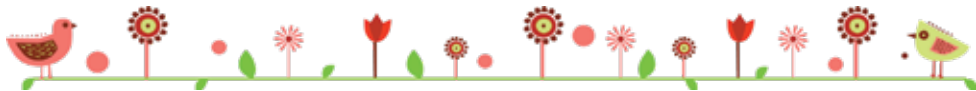
Зверніть увагу на те, що за новою редакцією Українського правопису для **пів** визначено статус окремого слова (невідмінюваний числівник зі значенням «половина»), тож з усіма іншими словами його треба писати окремо: *пів відра, пів апельсина, пів яблука, пів Америки*. Водночас варто пам'ятати, що якщо **пів** з наступним іменником у формі називного відмінка становить єдине поняття і не виражає значення половини, то їх, як і раніше, пишемо разом: *піваркуш, південь, півколо, півкуля, півмісяць, півоберт, півовал, півострів*.

Резюме

- ♦ Оцініть себе, підрахувавши бали так: за правильно виконані вправи 1–5 і 7 — по 1 балу; вправу 6 — 3 бали; якщо у вправах мали 1–2 помилки, зарахуйте пів бала; додайте від 1 до 3 балів за участь в обговоренні на уроці. Свою оцінку погодьте з учителем/вчителькою.
- ♦ Що з уроків теми було найцікавішим? Про що хотіли б дізнатися докладніше? Який матеріал видався найскладнішим? А який, на вашу думку, найкориснішим?

Тема 2. Синтаксис і пунктуація

Синтаксис і пунктуація як розділи науки про мову

Питання уроку

- Що вивчають у синтаксисі?
- Який розділ мовознавчої науки називають пунктуацією?
- Що називають пунктограмою?

Проведіть гру «**Оживіть картину**». Роздивіться в підручнику на с. 51 картину Пітера Брейгеля «Ігри дітей». Позмагайтеся між рядами у спостережливості та вмінні влучно розповідати про побачене: добирайте, надаючи по черзі гравцям з різних команд можливість висловитися, речення з розповіддю про те, які зимові забави дітей «задокументував» художник. Переможе та команда, речення якої виявиться останнім.

- Пригадайте, як ви описували цей твір живопису в темі «Частини мови» (Урок 6). Коли втілені у словах враження від картини були змістовнішими? Порівняйте, у чому відмінність між словом і реченням як мовними одиницями у здатності передавати інформацію. Чому люди спілкуються реченнями? Як називають розділ граматики, що досліджує речення?

Розділ граматики, у якому вивчають речення і словосполучення, називають **синтаксисом** (від грец. *побудова, зв'язок*). Основною синтаксичною одиницею, як в и знаєте, є речення, оскільки воно виконує комунікативну функцію — саме за допомогою речень ми передаємо думки, тобто спілкуємося. У реченні взаємодіють усі функції лексичних одиниць та граматичних форм як засобів спілкування між людьми.

Пунктуація (лат. *punctuatio*: від *punctum* — «крапка») — система правил уживання на письмі розділових знаків і розділ мовознавчої науки про використання розділових знаків. Правило, яке пояснює вживання того чи того знака, називають **пунктограмою**. Є пунктограми, які пояснюють уживання розділових знаків у кінці речення, і такі, які стосуються структури речення — розділові знаки між

Тема 2. Словосполучення і речення

частинами складних речень, речень з прямою мовою або розділові знаки між однорідними членами. Ви знаєте, що є пунктограми, які стосуються знаків, якими виділяють компоненти речення, які не належать до його структури (не є членами речення), а саме: звертання, вставні слова, вигуки. Є пунктограми, які стосуються певних членів речення — головних, однорідних, відокремлених (ви дізнаєтеся з наступних уроків, що такими є відомі вам дієприкметниковий, дієприслівниковий і порівняльний звороти).

- ◆ Систематизуйте свої знання із синтаксису та пунктуації, здобуті на уроках мови в попередніх класах: **1.** Які різновиди речень знаєте? **2.** За допомогою яких пунктуаційних знаків позначають кінець речення? Від чого залежить вибір знака? **3.** Якими бувають речення за інтонацією? **4.** Якими бувають речення за кількістю граматичних основ? Які розділові знаки вживають між частинами складного речення? **5.** Як називають правило, що пояснює вживання того чи того розділового знака? Які пунктограми знаєте?
- ◆ Чому речення визначають як основну комунікативну одиницю? Поділіться припущеннями, чому не словосполучення.
- ◆ Складіть асоціативну карту своїх знань про синтаксис і пунктуацію, прокоментуйте її.

Вправа I

Складіть за малюнками кілька речень, у яких подані в «Довідці» слова виконують роль то головних, то другорядних членів. Речення запишіть, розберіть їх за членами.

Довідка: листок, автомобіль, кататися.

- ◆ Яка послідовність розбору простого речення?
- ◆ Які члени речення називають головними?
- ◆ Які члени речення називають другорядними?

Вправа 2

Виразно прочитайте вірш.

* * *

Ще пахне сіно. Ще роються оси.
Ще у дуплянках солодко медам.
А вже вночі навшпиньки ходить осінь
і полум'я жоржин задмухує садам.

(Ліна Костенко)

- ◆ Визначте граматичну основу в кожному з речень. Зробіть висновок про типи речень за складом граматичної основи та за кількістю граматичних основ.
- ◆ Яка послідовність слів в аналізованих реченнях?
- ◆ Як називають непрямий порядок слів?

Вправа 3

Перепишіть, зніміть скісні риски та вставте замість крапок пропущені літери. Підкресліть у кожному реченні граматичну основу.

Суше лис..тя на тротуарах пр..ємно хрущить під ногами, я стараюсь на-ступати на н..ого. Веч..р свіжий, чистий, у повітрі ле..ка осі(н/нн)я про-зоріс..ть. Зорі буйні, пром..нясті. Фасади будинків пол..сіли, і крізь по-ріділе лис..тя, що літом щ..льно закр..вало їх, видно по/осі(н/нн)..ому освітл..ні вікна. Не/має таємних переш..птувань і тихих викр..ків у палісадниках.

(За Володимиром Винниченком)

- ◆ Чи в кожному реченні є граматична основа? Чи може граматична основа складатися тільки з одного головного члена? Наведіть із тексту вправи приклад речення з такою граматичною основою.

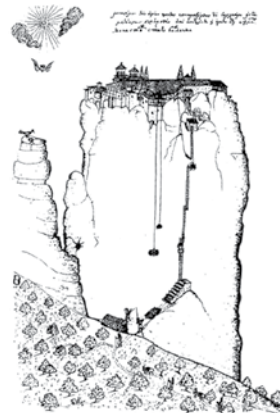

Вправа 4

Прочитайте текст. Поясніть уживання розділових знаків.

Одним із найвідоміших українських мандрівників був Василь Григорович-Барський. Його молодший брат Іван, видатний київський архітектор середини XVIII ст., свідчив, що «Василь з дитинства був допитливий» та «мав охоту бачити чужі країни». Свою подорож він розпочав 1723 р. зі Львова, а завершив її поверненням на батьківщину лише в 1747 р.

Василь Григорович-Барський відвідав багато країн: Угорщину, Болгарію, Австрію, Румунію, Молдову, Італію, Грецію, Палестину, Сирію, Аравію, Єгипет. Мандрівник вирушив у довгу подорож, завів щоденник й занотовував у ньому всі подробиці мандрів. У своїх дорожніх записках, що містять 150 малюнків, він залишив безцінні описи життя й побуту тих народів, на землях яких побував. Особливу увагу звертав на архітектурні пам'ятки, міські укріплення та фортеці і, звичайно, храми та церкви. Крім того, він придивлявся до базарів, водопостачання, вуличного освітлення, а також убрання місцевих мешканців.

Монастир на скелях у Греції. Малюнок В. Григоровича-Барського.

Тема 2. Словосполучення і речення

Подорожуючи країнами, Григорович-Барський досконало вивчив кілька мов, знав, зокрема, латину, грецьку та арабську.

- ◆ Чи всі випадки вживання розділових знаків ви змогли пояснити?
- ◆ У яких реченнях — простих чи складних — трапилися складні випадки вживання розділових знаків?
- ◆ Перегляньте зміст підручника. Які правила вживання розділових знаків вичитимете впродовж року?

Занурюватися в інші століття — майже те саме, що й мандрувати.

Рено Декарт, французький філософ і математик

Вправа 5

Попрацюйте з таблицею в зошиті: пригадайте відомі вам пунктуаційні правила, наведіть приклади вживання розділових знаків.

Умови вживання розділових знаків	Приклади
У кінці речення: ◆ крапка; ◆ знак питання; ◆ знак оклику	
У простому реченні: кома: ◆ між однорідними членами; ◆ перед і після звертання	
Між частинами складного речення: ◆ кома	
У реченнях із прямою мовою: ◆ лапки, кома, тире; ◆ двокрапка	

Вправа 6

Запишіть речення, розставте розділові знаки в них. До кожного речення доберіть відповідну схему.

1. Багрянилася київська осінь палала яскравими барвами паморочила голову терпкими пахощами. 2. Осінь здавалось хизувалася своєю красою. 3. Та швидко згоріли осінні барви осінь утомилася бенкетувати її здолав холодний спокій зими. 4. Весь обрій був залитий рожевою барвою і далекі ліси і тонка стрічка річечки і безкраї луки. 5. Ліна Костенко про осінь написала Великі хмари холодом нагусли червоне листя падає в гаю. 6. Двори стоять у хуртовині айстр читаємо в іншому вірші поетеси.

1) А: «П».

2) , , .

3) , , .

4) , , .

5) «П», — а.

6) : , , .

Вправа 7

Перепишіть, уставте замість цифр потрібний розділовий знак — тире між підметом і присудком або кому після вставного слова.

Гортаю енциклопедію. «Весь Ірак (1) це музей просто неба». «Ця земля (2) колись кілька цивілізацій». Долини Месопотамії, Ніневія. Ріки Тигр і Євфрат. Та там же жили перші люди після Потопу! Ріки Тигр і Євфрат (3) це ж ті ріки, які протікали з раю! Отже (4) це де там росло Древо пізнання, з якого з'їла яблуко Єва. Отже (5) це там Каїн убив Авеля. Отже (6) з тамтешньої глини Бог створив Адама! Отже (7) звідти родом усе людство?!

(Ліна Костенко, з роману «Записки українського самашедшого»)

Чи знаєте, що кóму вперше в пам'ятках української мови зафіксовано в XIV–XV ст.? Тоді її значення майже не відрізнялося від крапки.

Проведіть гру «**Всемогутня кома**». Ви, напевне, знаєте, що одна-єдина кома може змінити зміст речення. Кільком історичним постатям приписують речення-вирок *Стратити не можна помилувати*, від уживання розділового знака в якому залежала доля обвинуваченого. Придумайте кілька своїх таких речень.

Чи завжди були розділові знаки? Поміркуйте, коли й навіщо їх придумали. Як ви гадаєте, чому правилами вживання розділових знаків часто нехтують в електронному спілкуванні?

Наведіть приклади неформального вживання розділових знаків в електронних повідомленнях.

Резюме

- ◆ Перечитайте запитання на початку уроку й дайте на них відповідь.
- ◆ Чому важливо вміти визначати граматичну основу речення? Як це вміння стає в пригоді під час щоденного використання мови?

Медіавправа

Роздивіться фотографії і прочитайте текстівки до них. Напишіть текст (3–4 речення) для пресрелізу про один із фестивалів.

ГАСТРОНОМІЧНИЙ ФЕСТИВАЛЬ-КВЕСТ «БОРЩИК У ГЛИНЯНОМУ ГОРЩИКУ»

Тема 2. Словосполучення і речення

«**Борщик у глиняному горщику**» — гастрономічний фестиваль-квест, який із 2014 року проводять у другу суботу серпня в селищі Опішня Зіньківського району Полтавської області на території садиби «Лялина світлиця». Головний організатор — Олена Василівна Щербань, етнолог, керамолог, історик, кандидат історичних наук, дослідниця традицій використання глиняного посуду в культурі харчування українців.

ФЕСТИВАЛЬ ДИТЯЧОГО КІНО «ЧІЛДРЕН КІНОФЕСТ»

«**Чілдрен Кінофест**» — щорічний міжнародний фестиваль мистецтва кіно для дітей і підлітків, який знайомить молоду українську аудиторію з найновішими європейськими стрічками та зі світовою кінокласикою. Щорічний фільм-переможець фестивалю визначають прямим голосуванням глядачів — на вході до кінотеатру кожен відвідувач отримує бюлетень, за допомогою якого оцінює фільм.

ФЕСТИВАЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КУЛЬТУРИ «ТУ СТАНЬ!»

«**Ту Стань!**» — щорічний фестиваль української середньовічної культури, що з 2006 року щорічно відбувається на території Державного історико-культурного заповідника «Тустань» у Тустані (біля села Урич та смт Східниця Сколівського району Львівської області).

Фестиваль переносить відвідувачів у Середні віки й створює атмосферу тих часів: окрім реконструкції боїв, на території скель лунає середньовічна музика, відтворюють традиції, ремесла та розваги. Бугуртам на «Ту Стані!» присвячують окремий день, окрім того, програма фестивалю передбачає майстер-класи із середньовічних танців, народних ремесел, а також змагання лицарів, альтернативні сучасним ігрові містечка.

ФЕСТИВАЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ «ДЖУРАФЕСТ»

Від 2010 року видавництво «Джура» спільно з міською радою Тернополя проводить свято української книжки «**Джурафест**». Участь у фестивалі беруть видавництва з Києва, Львова, Івано-Франківська, Ужгорода, Луцька, Кам'янця-Подільського і, звісно, Тернополя. Упродовж кількох днів видавці мають змогу презентувати свої новинки, гості — спілкуватися з письменниками, брати автографи й купувати книжки за видавничими цінами. Візитівка тернопільського фестивалю української книжки — вечір співаного слова, який традиційно готують виконавці авторської пісні. Участь у фесті беруть не лише видавці: всіляко долучаються школи, бібліотеки, громадські організації, тож для містян це — справжнє свято.

✦ Підкресліть у кожному реченні вашого тексту граматичну основу.

Вправа 8

Запишіть іменники у формі кличного відмінка.

- 1) Марія; 2) Марічка; 3) Маруся; 4) Іван; 5) Іванко; 6) Іванна; 7) Іванка;
- 8) Ілля; 9) Ігор; 10) Олег; 11) Настя; 12) Олеся; 13) Олесь; 14) Богдан;
- 15) Богдана; 16) слухач; 17) слухачка; 18) майстер; 19) майстриня;
- 20) умілець; 21) зоря; 22) душа; 23) друг; 24) подруга.

У новій редакції Українського правопису усунуто невідповідність закінчення в кличному відмінку іменника **Ігор**, про яку варто було пам'ятати як про виняток з правила. У попередній редакції, хоч і було зауважено, що це чоловіче ім'я належить до м'якої групи, нормативним для нього вважалося в кличному відмінку закінчення **-е**. За новою редакцією, система відмінкових закінчень іменника **Ігор** є такою: *Ігор, Ігор-я, Ігор-еві(-ю), Ігор-я, Ігор-ем, ... Ігор-еві(-ю, -і), Ігор-ю, Ігор-і, Ігор-ям, Ігор-ів, Ігор-ями, ... Ігор-ях, Ігор-і*.

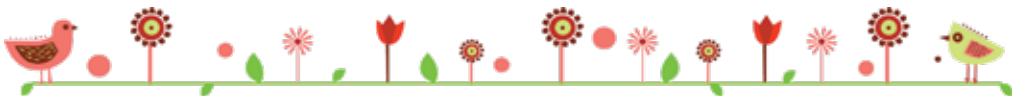
Тож у кличному відмінку тепер належить уживати форму **Ігорю!**

Привіт, Ігорю!

У новій редакції Українського правопису зауважено, що через належність іменника *Ігор* до м'якої групи в імені по батькові, утвореному від нього, суфіксові *-ович* передує м'який знак. Тож маємо вживати *Ігорьович*.

Уроки 16–17

Словосполучення

Питання уроку

- Що таке словосполучення?
- Якими бувають словосполучення за способом вираження головного слова?
- Яким може бути зв'язок між словами в словосполученні?
- Як характеризують словосполучення за будовою?
- Як намалювати структурну схему словосполучення?

Проведіть гру «**Упізнай героя**». Спробуйте відгадати героя одного з художніх творів, опрацьованих на уроках літератури торік (наприклад, героя повісті І. Франка «Захар Беркут» або роману В. Скотта «Айвенго»), за характеристикою окремими словами (наприклад, *хоробрий, молодий, вродливий, завзятий, син, ватажок* тощо). Зауважте, на якому слові зможете впізнати персонажа. Наступного героя опишіть сполуками слів — *зустрів ворога, керував обороною, мав дочку, їздив верхи, володів землями*. Як швидко цього разу здогадалися, кого мав на думці ведучий?

Яка роль словосполучень у мові? Чому ними послуговуються? До слова чи до речення більшою мірою подібні словосполучення? Відповідь обґрунтуйте.

Ви, безперечно, пам'ятаєте, що однією з одиниць синтаксису є словосполучення. **Словосполучення** утворюється поєднанням двох або більшої кількості повнозначних слів для називання предметів, ознак, дій. Слова, поєднані в словосполученні, не рівноправні, адже від одного до іншого можна поставити запитання.

Сінтаксис — розділ граматики, у якому вивчають будову речень і словосполучень, їхні типи, роль у мові та особливості вживання.

Проаналізуємо приклади:

цікава подорож — у цьому словосполученні від слова **подорож** ставимо запитання до слова **цікава**, порівняймо: **подорож** (яка?) **цікава**;
розповідати про пригоду — ставимо запитання від слова **розповідати** до іменника з прийменником **про пригоду**, порівняймо: **розповідати** (про що?) **про пригоду**;
напрочуд мальовничий — від слова **мальовничий** ставимо запитання до слова **напрочуд**, порівняймо: **мальовничий** (наскільки?) **напрочуд**.

Тема 2. Словосполучення і речення

Слово в словосполученні, від якого ставимо запитання, називають **головним**; до якого ставимо запитання — **залежним**. Тож у наведених вище прикладах головними є слова **подорож, розповідати, мальовничий**.

Словосполучення на зразок проаналізованих називають **вільними (синтаксичними)**, оскільки в них зберігаються самостійні лексичні значення слів та й кількість таких слів у них є необмеженою. Порівняймо: **цікава подорож у гори, розповідати про незвичайну пригоду**.

Вільні (синтаксичні) словосполучення треба відрізнити від фразеологічних: **лебедина пісня, ахіллесова п'ята, клювати носом, як кіт наплакав**.

Такі сполучення, подібно до слова, відтворюються в мовленні без зміни лексичного складу і є одним членом речення. Наприклад, **лебединою піснею** називають вершинний, часто останній твір митця. Замінити компонент **лебедина** іншим неможливо (не можна сказати **солов'їна пісня** або **вороняча пісня**) без втрати фразеологічного значення.

Отже, зверніть увагу, що не будь-яку сполуку слів вважають словосполученням.

Не належать до словосполучень, зокрема,

◆ підмет і присудок, бо така сполука слів є непоширеним реченням:

Сонце сяє.

◆ слова, поєднані сурядним сполучником, бо від одного до іншого не можна поставити запитання; такі слова є рівноправними:

сонце і місяць

◆ сполука повнозначного слова зі службовим, зокрема іменника з похідним прийменником:

**навколо світу
незважаючи на дощ
назустріч хвилям**

◆ складена форма майбутнього часу та складені форми ступенів порівняння:

**буду спати (спатиму)
найбільш авторитетний (найавторитетніший)
більш уважно (уважніше)**

◆ фразеологізми:

**перейти рубікон
товкти воду в ступі**

Сформулюйте до тексту 5–7 запитань, які починаються словами **Що? Як? Де? Скільки?** тощо; 3–4 запитання **Чому?**; 1–2 запитання **Навіщо?**
Поставте запитання одне одному й вислухайте відповіді.

Вправа 1

Складіть 6 словосполучень зі словом **вода**, у яких воно виконувало б роль або головного, або залежного слова. Запишіть ці словосполучення в першу колонку, позначивши над кожним головне й залежне слово та запитання. Пригадайте 6 фразеологізмів зі словом **вода**, витлумачте їх. Запишіть сталі словосполучення в другу колонку.

Зразок виконання:

Вільні словосполучення
іти по воду
росте у воді

Фразеологічні словосполучення
іти за водою
рости як з води

Вправа 2

Попрацюйте в зошиті з таблицею. Заповніть праву колонку, з'ясуйте, до якої частини мови належить головне слово в поданих словосполученнях.

ТИПИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЗА МОРФОЛОГІЧНИМ ВИРАЖЕННЯМ ГОЛОВНОГО СЛОВА

Приклади словосполучень	До якої частини мови належить головне слово?
<i>хмарний день; думка поїхати; дорога ліворуч</i>	
<i>широкий у плечах; вищий за брата; рівний серед нас</i>	
<i>дехто з відвідувачів; хтось із нас; усі з прибулих</i>	
<i>пізнати себе; поділити на три; навчаючи музики</i>	
<i>особливо старанно; зовсім недавно; далеко від центру</i>	

Словосполучення поділяють за морфологічним вираженням головного слова на *іменникові, прикметникові, числівникові, займенникові, дієслівні та прислівникові*. Наприклад:

- несподіваний лист** (іменникове, бо головне слово **лист** — іменник);
- дуже старанна** (прикметникове, бо головне слово **старанна** — прикметник);
- двоє вікон** (числівникове, бо головне слово **двоє** — числівник);
- хтось із друзів** (займенникове, бо головне слово **хтось** — займенник);
- нехтувати правилами** (дієслівне, бо головне слово **нехтувати** — дієслово);
- цілком таємно** (прислівникове, бо головне слово **таємно** — прислівник).

Зв'язок між нерівноправними словами називають **підрядним**, а між рівноправними — **сурядним**.

Наприклад, у словосполученні **сині гори** слова пов'язані підрядним зв'язком, оскільки вони нерівноправні: **гори (які?) сині**; у словосполученні **гори і ліси** компоненти рівноправні, зв'язок між ними сурядний.

Є кілька різновидів підрядного зв'язку.

В аналізованому вище словосполученні **сині гори** залежне слово вжито в тій самій формі, що й головне, — у формі називного відмінка множини. Характер зв'язку між ними такий, що відповідно до зміни форми головного слова змінюється й форма залежного. Порівняймо: **сині гори, синіх гір, у синіх горах**.

Інший тип підрядного зв'язку спостерігаємо в словосполученнях **дякувати товаришеві, не зраджувати принципи, навчати музики й співу**. У цих словосполученнях головне слово вимагає від залежного певної форми, яка лишається тією самою, якщо змінюємо форму головного слова. Порівняймо: **навчають музики й співу, навчаючи музики й співу, навчання музики й співу**.

Нарешті, є такий тип підрядного зв'язку, за якого залежне слово приєднується до головного тільки за змістом. Цим типом підрядного зв'язку приєднуються незмінювані слова: прислівники, неозначена форма дієслова, дієпри-слівники: **швидко рухатися, озватися стиха, сніданок нашвидку, співати йдучи, бажання перемагати**.

Залежно від кількості повнозначних слів, з яких побудовано словосполучення, вони бувають **прості і складні**.

Просте словосполучення складається з двох повнозначних слів: **переконливий аргумент, зіграти внічию, оригінальний у поглядах**. До простих словосполучень належать і такі, у яких ужиті складені форми вищого чи найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників: **більш авторитетне видання (авторитетніше видання); буде співати щедрівку (співатиме щедрівку)**.

Простими вважають і словосполучення, у яких залежним компонентом є фразеологізм: **іти нога в ногу**.

Складні словосполучення мають у своєму складі три і більше повнозначних слова. Вони утворені поширенням простого словосполучення залежними від головного чи залежного слова компонентами. Порівняйте: **турбота про тварин; щоденна турбота про тварин; щоденна турбота про безпритульних тварин**.

Зверніть увагу, що в складному словосполученні має бути більше двох повнозначних слів. Щоб не помилитися, аналізуючи словосполучення, треба вміти визначати похідні прийменники. Наприклад, словосполучення **поїхали незважаючи на дощ** є простим, оскільки складається тільки з двох повнозначних слів — дієслова **поїхали** й іменника **дощ**, поєднаних за допомогою похідного прийменника **незважаючи на**.

Доберіть свої приклади замість тих, які проаналізовано в тексті.
Складіть простий план тексту, сформулюйте пункти як питальні речення.

Вправа 3

Випишіть із тексту або складіть за ілюстрацією по три прості й складні словосполучення, визначте в кожному головне слово. Зробіть висновок, яким є словосполучення за частиномовною належністю головного слова.

Після виходу першої серії мультсеріалу «Як козаки куліш варили» в 1967 році він одразу здобуває популярність, а харизматичні* персонажі стають народними улюбленцями. Головними героями мультсеріалу є троє запорозьких козаків: здоровань, коротун і силач (за сценарієм, мають

імена Грай, Око і Тур, але в самому серіалі завжди безіменні). У сюжетах мультфільму герої потрапляють у неймовірні пригоди, зустрічаючись із людьми з різних країн та епох, навіть з богами-олімпійцями й прибульцями. Від 1967 до 1995 року глядачі побачили дев'ять мультфільмів про козаків. Режисер серіалу — Володимир Дахно, який у 1991-му зняв легендарну «Енеїду». Окремі

серії отримували нагороди та премії на державних і міжнародних фестивалях.

(Із журналу «Країна»)

Словник

Харизматичний — такий, який має харизму, тобто виняткові властивості, що виявляються в здатності справляти вплив на інших.

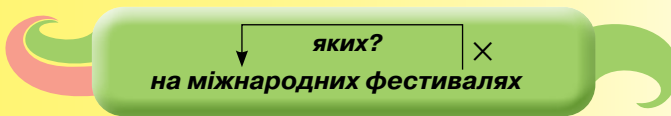
Сміх — це внутрішня свобода.

Джеймс Крюс, німецький письменник

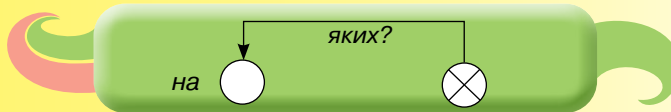

на міжнародних фестивалях

- ◆ Словосполучення складається з двох повнозначних слів, тож є простим;
- ◆ головне слово (*на*) *фестивалях* — іменник, позначаємо його відповідно;
- ◆ робимо висновок, що словосполучення іменникове; від головного до залежного креслимо стрілку, під якою пишемо запитання:

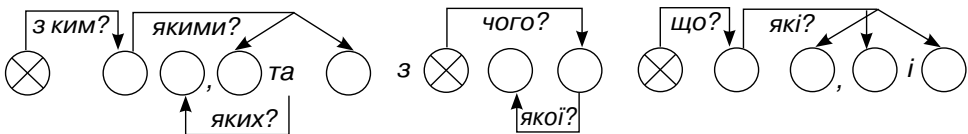

Схематично аналізоване словосполучення позначаємо так:

Вправа 4

Із тексту попередньої вправи випишіть приклади словосполучень до поданих схем.

Вправа 5

Які з поданих сполук слів є словосполученнями? Для якого стилю мови вони характерні? Складіть і запишіть із п'ятьма з них (*на вибір*) речення.

- 1) відповідно до наказу;
- 2) брати до відома;
- 3) укладаючи договір;
- 4) з огляду на ситуацію;
- 5) документ засвідчено;
- 6) структурний підрозділ;
- 7) у зв'язку зі змінами особового складу;
- 8) комісія ухвалила;
- 9) вжити заходів;
- 10) розв'язати проблему;
- 11) незважаючи на клопотання;
- 12) призводити до втрат;
- 13) протягом року;
- 14) та ухвала;
- 15) запобіжні заходи;
- 16) на громадських засадах;
- 17) комісія із землеустрою.

Тема 2. Словосполучення і речення

Вправа 6

Побудуйте словосполучення, поставивши залежний іменник у певній формі (якщо потрібно — з прийменником).

1) дякувати (вчитель); 2) зраджувати (переконання); 3) хворіти (грип); 4) п'ятеро (хлопець); 5) три (урок); 6) двадцять чотири (підручник); 7) півтора (місяць); 8) знущатися (хтось); 9) нехтувати (я); 10) вибачати (приятель); 11) опановувати (мова); 12) оволодівати (знання).

Вправа 7

Побудуйте словосполучення, вибравши потрібне дієслово.

1) (брати, приймати) участь; 2) (зустрічаються, трапляються) в усному мовленні; 3) (знаходиться, розташовано) на правому березі; 4) (перекладати, перекладати) українською; 5) (входити, належати) до складу; 6) (вважати, рахувати) за аргумент; 7) (витікає, впливає) з тексту; 8) (закривати, зачиняти) вікна; 9) (закривати, зачиняти) форум; 10) (дотримуватися, притримуватися) правил; 11) (настояти, наполягти) на своєму; 12) (піднімати, порушити) питання.

Вправа 8

Доберіть для опису картини 10–12 словосполучень, що відрізняються за морфологічним вираженням головного слова та за різновидами підрядного зв'язку. Розберіть шість із них за зразком.

Ян Матейко. «Люблінська унія 1569 р.» (1869 р.).

Зберігається в музеї Люблінського замку (Польща).

Картина символічно відображає події Люблінського сейму, на якому було об'єднано Польське королівство та Велике князівство Литовське в Річ Посполиту. У центрі картини тримає розп'яття король Сигізмунд II Август.

Зразок виконання:

Вишитий золотом герб (словосполучення, іменникове, складне).

Резюме

- ◆ Перечитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Як знання про ознаки словосполучень допоможуть точніше висловлюватися?

Вправа 9

Оберіть один із запропонованих уривків і випишіть з нього 6 словосполучень, різних за типами зв'язку між головним і залежним словом та за морфологічним вираженням головного слова, накресліть схему кожного.

I. Не диво, що Тугар зі своїми гістьми вибирався на лови, мов на війну, з запасом стріл і рогатин, зі слугами й запасами живності, навіть з досвідним знахарем, що вмів замовляти рани. Не диво також, що Тугар і його гості були в повній рицарській зброї, окрім панцирів, бо ті спиняли би їх у ході по ломах та гущавинах. Те тільки диво, що й Тугарова донька Мирослава, не покидаючись батька, посміла також вирушити разом з гістьми на лови. Тухольські громадяни, видячи її, як їхала на лови посеред гостей, гордо, сміло, мов стрімка тополя серед коренастих дубів, з уподобом поводили за нею очима...

(Іван Франко, «Захар Беркут»)

II. Вони й далі швидко їхали вперед, доки попереду, наприкінці широкої алеї, не з'явився Торкілстон — стародавній замок, що належав у ті часи Реджинальду Фрон де Бефу. Цей замок мав вигляд високої чотирикутної вежі, оточеної трохи нижчими будівлями й обнесеної зовні міцною стіною. Навколо стіни тягнувся глибокий рів, наповнений водою із сусідньої річечки. Фрон де Беф нерідко ворогував зі своїми сусідами, а тому подбав, щоб зміцнити замок, побудувавши на кожному розі зовнішньої стіни ще по одній вежі. Вхід до замку, як у всіх твердинях того часу, був у стіні попід склепінням, захищеним обабіч маленькими башточками.

(Вальтер Скотт, «Айвенго»;

переклад з англійської Анатолія Волковича)

- ◆ За допомогою яких слів у поданих уривках створено історичний колорит?

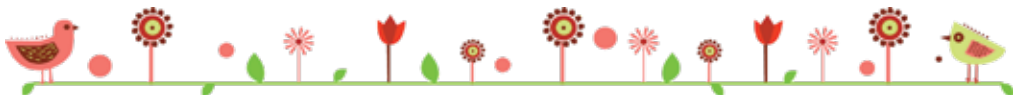

Вправа 10

Запишіть слова, уставте замість крапок літеру з або с.

1) ..кісний; 2) ..чорнілий*; 3) ..рібло; 4) ..руб; 5) ..формувати; 6) ..тулити; 7) ..цідити; 8) ..плеснути; 9) ..пітніти; 10) ..сохнути; 11) ..порожніти; 12) ..фабрикувати; 13) ..повідь*; 14) ..шерхнути; 15) ..хилити; 16) ..пинити; 17) ..крикнути; 18) ..шити; 19) ..турбований; 20) ..середина; 21) ..тягнення; 22) ..чавити; 23) ..падщина; 24) ..краю.

- ◆ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.
- ◆ Позначені зірочкою слова розберіть за будовою.

Уроки 18–19

Мовностилістичні поради з уживання словосполучень

Питання уроку

- Які особливості побудови дієслівних словосполучень?
- У чому особливості узгодження числівників з іменниками?
- Чому часто трапляються помилки, зумовлені сплутуванням значень слів-паронімів?
- Чим відрізняється вживання словосполучень у різних стилях мови?

Проведіть гру «Хто більше». Познайтеся, хто більше утворить словосполучень з дієсловом **брати** на зразок: **брати до відома, брати до серця, брати приклад, брати участь** тощо. Укладіть реєстр таких словосполучень, з кількома (на ваш вибір) складіть речення.

Поміркуйте, як у словосполученнях виявляється національна специфіка мови. Наведіть приклади стійких словосполучень, що виражають у різних мовах те саме значення і мають неоднаковий лексичний склад, наприклад: **брати участь** (укр.) — **принимать участие** (рос.).

Синтаксична будова української, як і будь-якої іншої мови, має свої особливості, що виявляються й на рівні словосполучення. Це добре помітно, якщо порівняємо словосполучення в українській і російській мовах. Наприклад, у цих мовах розрізняються значення прийменника **за**.

В українській мові прийменник **за** з іменником у родовому відмінку вказує час, на який припадає дія: **за Центральної Ради; за часів Київської Русі; Жили за царя Хмеля, як людей була жменя** тощо. У російській мові це значення передають здебільшого конструкції з прийменниками **во время, при** тощо.

Тож попри простоту будови словосполучень, мовці часто припускаються помилок, утворюючи їх. Назвемо деякі з них.

Стилісти звертають увагу на те, що, утворюючи словосполучення, маємо пам'ятати про функцію цієї мовної одиниці — точно називати предмети, явища, дії. Саме тому в словосполученні потрібно поєднувати слова, що найточніше передають думку. Наприклад, у реченні **Виправив помилки у своїй самостійній роботі** некоректно вжито словосполучення **у своїй самостійній роботі**: тут зайвим є займенник **своєї**, бо якщо помилки виправляють у чужій роботі, то йдеться про перевірку або про те, що робота не була самостійною.

У словосполученні **ціла бібліотека книг** зайве слово **книг**, бо бібліотека означає «зібрання книг». Отже, правильно вживати **У нього ціла бібліотека**.

Наведіть інші приклади словосполучень, що яскраво засвідчують самобутність української граматичної системи.
Як досягти влучності й точності словосполучення?

Вправа 1

Побудуйте словосполучення, вибравши доречне слово. Поясніть, чому обрали тільки одне із запропонованих слів.

1) (несподіваний, пам'ятний) сувенір; 2) (підніматися, йти) вгору; 3) (цілющі, лікувальні) ліки; 4) (моя, докладна) автобіографія; 5) (поставити, запитати) питання; 6) (сердечний, серцевий) напад; 7) (вітальний, домашній) адрес; 8) (пастельна, олійна) барва; 9) (шкірний, шкіряний) покрив; 10) (царська, царствена) постава; 11) (ефективне, ефектне) добро; 12) (громадянська, громадська) організація.

Вправа 2

Побудуйте словосполучення, уживши іменник у потрібній відмінковій формі.

1) два (студент); 2) двоє (студент); 3) тридцять два (студент); 4) чотири (вовк); 5) четверо (вовк); 6) три (лимон); 7) півтора (лимон); 8) три з половиною (лимон); 9) вісімдесят (аркуш); 10) вісімдесят три (аркуш); 11) вісімдесят з половиною (аркуш); 12) півтора (центнер).

- ◆ Пригадайте основні правила узгодження кількісних числівників з іменниками.
- ◆ Яка особливість вживання іменників із числівниками *два, три, чотири*?
- ◆ У яких відмінкових формах уживаються іменники з дробовими числівниками?

Вправа 3

Працюючи в групах, сформулюйте основні правила побудови словосполучень за моделлю «числівник + іменник».

Вправа 4

Чимало словосполучень, уживаючись для позначення понять з певної галузі знань, стають термінами. Термінологічним, зокрема, є словосполучення *мовна свідомість*. Прочитайте, як витлумачують його сучасні мовознавці.

Останнім часом на сторінках лінгвістичної літератури дедалі частіше вживають поняття *мовна свідомість*. І не випадково: без нього важко пояснити факти мовної поведінки окремих осіб і національних спільнот, з'ясувати зовнішні причини багатьох мовних змін — від непримітних епізодів з історії літературних мов і аж до «мовних революцій»... Мовна свідомість пов'язана з низкою супутніх явищ, як-от: знання й культура мови, мовний смак, мовна соціалізація (опанування мовних норм), мовленнєва вправність, мовна особистість. Мовна свідомість тісно взаємодіє із цими явищами: вона якоюсь мірою залежна від них і водночас сама зумовлює їхнє існування, впливає на їхню розвиненість, скеровуючи її в певному напрямку. Отже, знання норм — це мовна грамотність, а дотримування їх або нехтування — це вже сфера мовної свідомості...

Мовна свідомість обіймає чотири основні блоки елементів — мовні знання, мовні почуття, мовні оцінки й мовні настанови.

(Пилип Селігей, із книжки «Мовна свідомість: структура, типологія, виховання»)

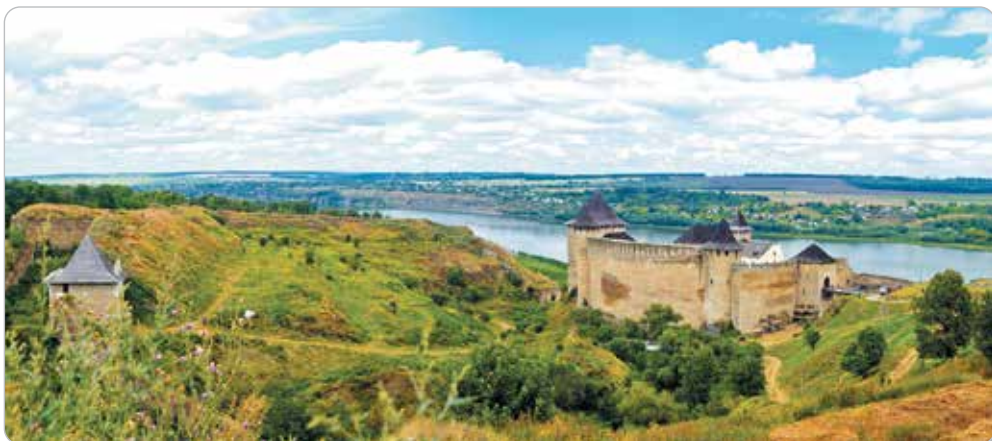
- ◆ Чому постають термінологічні словосполучення? Наведіть приклади таких словосполучень із різних галузей знань.

Вправа 5

Читайте текст уголос, дотримуючись правил наголошування (за потреби скористайтеся орфоепічним або орфографічним словником).

Найбільше мурованих, тобто кам'яних, замків було на Поділлі та Волині. Однією з найнепрístupніших фортець Поділля вважалася та, що в Кам'янці-Подільському, споруджена на високому скелястому березі річки Смотрич. Від кінця XIV ст. веде свою історію найкраще збережений у Закарпатті Мукачівський замок «Паланок». У другій половині XV ст. істотні перебудови провадилися в Хотинській фортеці — непрístupній твердині в середній течії Дністра. Тоді збільшилася площа замку, було прибудовано нові ділянки мурів, збільшено їх товщину, а висота веж сягнула 30 метрів. Проте вражають у будівлі не тільки її розміри, а й архітектурна довершеність, зокрема орнамент із червоної цегли на мурах із вапняку.

(З календаря)

Зразок виконання:

Науковий опис

*неправильний овал з мурами;
п'ять веж; заввишки 40 м*

Художній опис

*велична фортеця; оповита серпанком;
непрístupна твердиня*

- ◆ Складіть усну розповідь про пам'ятку в одному зі стилів.
- ◆ Яка особливість уживання словосполучень у текстах наукового та художнього стилів?

Резюме

- ◆ Перечитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Скориставшись матеріалами уроку, сформулюйте кілька мовних порад для складання словосполучення.
- ◆ Яка з порад буде для вас корисною в діловому мовленні?
- ◆ Чи знадобляться ці поради вам у щоденному спілкуванні?
- ◆ Схарактеризуйте словосполучення за схемою, доповнивши її кількома рекомендаціями з доречного вживання.

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

- ◆ утворене поєднанням щонайменше двох повнозначних слів, що пов'язані підрядним зв'язком
- ◆ слугує для розгорнутого найменування

**від синтаксичних (вільних) словосполучень
треба відрізнити фразеологічні**

За головним словом					
іменникові	прикметникові	числівникові	займенникові	дієслівні	прислівникові
<i>наша земля</i>	<i>широкий у плечах</i>	<i>п'ять книжок</i>	<i>хтось із нас</i>	<i>поділити на три</i>	<i>особливо старанно</i>
За типом підрядного зв'язку					
<i>сині гори</i>		<i>дякувати товаришеві</i>		<i>озватися стиха</i>	
За кількістю компонентів					
<i>прости переконливий аргумент зіграти внічию</i>			<i>складні багато скарг на якість навчати музики й співу</i>		
Структурна схема словосполучення					
<p><i>у місті Харкові</i></p>					

Вправа 7

Побудуйте словосполучення, правильно вживши прийменник та іменник.

- 1) іспит (з, по) (математика); 2) йти (по, за) (вода); 3) вишивати (по, на) (шовк); 4) виконати (за, по) (зразок); 5) пропустити (по, через) (хвороба); 6) називати (на, по) (ім'я); 7) надіслати (на, по) (адреса); 8) відбулося (за, при) (гетьман Хмельницький); 9) прийшов (по, у) (справа); 10) курси (з, по) (англійська мова); 11) зустрілися (о, в) (15 година); 12) знати (з, по) (досвід).

Вправа 8

Запишіть словосполучення, поставивши на місці крапок закінчення прикметника.

- 1) довг.. путь; 2) овочев.. меню; 3) кмітлив.. шимпанзе; 4) мальовнич.. Чилі; 5) відом.. маестро; 6) свіж.. салямi; 7) кумедн.. кенгуру; 8) прозор.. тюль; 9) цікав.. попури; 10) нов.. аташе; 11) десятков.. дріб; 12) вчен.. ступінь; 13) гостр.. біль; 14) достигл.. авокадо; 15) широк.. Дніпро; 16) справжн.. леді; 17) мовн.. кліше; 18) гірк.. полин; 19) дошкульн.. нежить; 20) ароматн.. шампунь; 21) сторожов.. собака; 22) яскрав.. гуаш; 23) давн.. гінді; 24) руйнівн.. торнадо.

- ◆ Чим зумовлений правопис закінчень прикметників у поданих словосполученнях?

Розвиток мовлення

Особливості опису місцевості. Вибірковий усний переказ

Проведіть гру «**Усе залежить від ситуації**». Розподіліть між командами щоденні ситуації використання мови «Спілкування з учителем», «Спілкування з однолітками», «Спілкування в крамниці», «Спілкування в громадському транспорті» тощо. Укладіть упродовж хвилини словник етикетних слів і словосполучень, доречних у ситуації, яка випала вашій команді. Чий перелік виявився найдовшим?

Чи однакові етикетні слова привітання, прощання, звертання запропонували для кожної ситуації?

Що зумовлює вибір мовних засобів у кожній конкретній ситуації?

Як називають різновид мови, що обслуговує певну сферу спілкування?

Вправа 1

Визначте, у якій ситуації доречними є слова з поданого синонімічного ряду. Які з них не мають стилістичного забарвлення? Запишіть словосполучення з кожним словом.

1) говорити; 2) ректи; 3) мовити; 4) балакати; 5) гомоніти; 6) патякати.

Які значення, крім названих у тексті, має слово «стиль»?

У яких сферах суспільного життя використовуємо тексти кожного стилю?

Вправа 2

Прочитайте подані тексти й визначте їхню тему й основну думку. Зразками якого типу мовлення вони є? До якого стилю належать?

I. «Але хоч яким чудовим здавався б вам сучасний Париж, відновіть Париж п'ятнадцятого століття, відтворіть його в пам'яті, подивіться на білий світ крізь цей дивовижний ліс шпилів, веж, дзвіниць; розлийте по неосяжному місту Сену, всю в зелених і жовтих переливах, більш мінливу, ніж гадюча шкіра, розірвіть її клинами островів, стисніть її арками мостів; накресліть на блакитному обрії готичний профіль старого Парижа, примусьте його контури коліватися в зимовому тумані, що чіпляється за незліченні димарі; занурте місто в глибоку нічну п'тьму і помилуйтеся химерною грою світлотіней у цьому похмурому лабіринті будов; киньте на нього промінь місяця, який тьмяно окреслить і виведе з туману великі голови башт; або залишіть силует міста в темряві, згустіть тіні на

гострих кутах шпилів і примусьте його виступити більш зубчастим, ніж паща акули, на мідному призахідному небі — а тоді вже порівняйте».

(Віктор Гюґо, «Собор Паризької Богоматері»;
переклад з французької Петра Тернюка)

II. Ідею власної величі французький король Людовик XIV втілює у Версалі — грандіозному палацовому ансамблі, розташованому поблизу Парижа. Творіння кращих архітекторів та садівників, Версаль вражає чіткістю й вишуканістю форм.

Версальський парк розкинувся на три кілометри. Проте його легко оглянути завдяки строгій впорядкованості. Кущі акуратно підстрижені, алеї перетинаються під прямими кутами, квітники утворюють правильні геометричні фігури, басейни мають дзеркально гладку поверхню. Такий парк отримав назву регулярний, або французький. У королівській резиденції класична архітектура поєдналася з розкішним інтер'єром — медальйонами, арками й колонами, виготовленими з бронзи, мармуру й цінних порід деревини, а також із художнім розписом стін і склепінь, скульптурою й меблями, ландшафтом і парком.

(З підручника «Мистецтво»)

III. Пройшовши через арку Каррузель, опиняємося в саду Тюїльрі. Ви можете полежати на травичці, підживитися принесеними з собою канапками. Прогулявшись парком, виходимо на площу Конкорд, де побачимо безліч архітектурних пам'яток. Тут починається одна з найвідоміших вулиць міста — Єлисейські поля. Обов'язково подивіться на Тріумфальну арку. Наступний пункт — Ейфелева вежа. Тут доведеться постояти в черзі. Для економії піднімайтеся пішки — це, виявляється, не так і важко, як на перший погляд. Краєвид з Ейфелевої вежі чудовий. Раджу підкорювати символ Парижа перед заходом сонця, коли місто починає набувати нічних барв і стає особливо романтичним. Коли опинимося знову на землі, вирушаймо на площу Трокадеро, щоб подивитися на вежу, яка як коштовність, що грає вогнем на фоні чорного неба. Не пошкодуйте часу, огляньте церкву Сакре-Кер (священне серце) і Монмартр, місце, де зможете придбати найдешевші сувеніри. Опинившись біля Сорбони, відчуйте справжнє студентське життя. Поблукайте Люксембурзьким садом...

(Із блогу туристки)

Словник

Блог (англ. *blog*, від *web log* — «мережевий журнал чи щоденник подій») — це вебсайт, головний зміст якого — записи, зображення чи мультимедіа, що регулярно додаються. Для блогів характерні короткі записи тимчасової значущості.

- ◆ Які мовні засоби визначають належність поданих текстів до певного стилю?
- ◆ Випишіть кілька словосполучень з кожного тексту, що надають йому стильової своєрідності.

Тема 2. Словосполучення і речення

- ◆ Роздивіться картину. Порівняйте живописний краєвид міста зі словесними описами. Чим подібні картини, на яких зображені міські краєвиди, з текстами-описами місцевості? Чому про авторів текстів-описів кажуть, що вони «малюють» словами?

Едуард Кортес.
«Бульвар Капуцинок. Париж»
(1900 р.).

Картина зберігається
у приватній колекції.

Вправа 3

Схарактеризуйте тексти-описи за таблицею.

ОСОБЛИВОСТІ ТЕКСТІВ-ОПИСІВ

Тип мовлення	На яке запитання відповідають у висловленні	Про що йдеться у висловленні	Основні частини висловлення	У яких жанрах утілено
Опис	Якими є особа чи предмет?	Про ознаки предмета, особи	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Загальне враження; ◆ конкретні ознаки предмета (зовнішні — матеріал, розмір, форма, колір; внутрішні — призначення, уживання); ◆ оцінка об'єкта опису, висновок 	Пейзажі, портрети, описи інтер'єру, характеристика людини

Вправа 4

Прочитайте поради, які допоможуть описати місцевість.

1. Описуючи місцевість, повідомте її назву, місце розташування, зазначте, як ця місцевість розташована щодо інших у просторі, назвіть прикметні ознаки (особливості ландшафту, забудови тощо).
2. Уточніть географічні назви, які можна використати в тексті.
3. З огляду на зазначене вище в таких текстах часто вживаними є географічні назви. Скористайтеся словником, щоб перевірити їх правопис.
4. У реченнях використовуйте обставини місця й різноманітні означення — не бійтеся вживати в текстах-описах місцевості прислівники та прикметники, а також прийменниково-іменникові сполуки зі значенням місця.

5. Пам'ятайте, що описи місцевості трапляються в текстах різних стилів і що саме сфера використання тексту зумовлює вибір мовних засобів.
6. Описи місцевості здебільшого вплетені в тексти-розповіді або роздуми, що й визначає їхню композиційну роль бути позасюжетними елементами.
7. Зауважте, що в художніх текстах опис місцевості є засобом створення образів-пейзажів.
 - ◆ Пригадайте письменників і письменниць — майстрів пейзажу. Яка роль описів місцевості в художньому тексті?
 - ◆ Наведіть приклад тексту-опису місцевості в науковому та розмовному стилях.
 - ◆ Чи доводилося вам у буденних ситуаціях спілкування описувати місцевість? Коли саме?

Вправа 5

Прочитайте поради мовознавця. Складіть 5–10 словосполучень зі словами, про тонкощі вживання яких ідеться.

Радіо- й телепередачі надто рясніють висловами на зразок «Село знаходиться неподалік міста», «Будинок знаходиться на пагорбі», «Квартира лікаря знаходиться на третьому поверсі», «Діти знаходилися в гарному настрої». Таке надживання словом *знаходиться* відтворює значеннєві спроможності російського *находиться*. І призводить до порушення норм сучасної української літературної мови. Адже в українській літературній мові дієслово *знаходиться* не вживане у значенні «бути, перебувати, міститися де-небудь; перебувати в якому-небудь стані».

У сучасній українській літературній мові дієслово *знаходиться* вживається не в таких значеннях, як у російській мові слово *находиться*. Найчастіше воно стосується виявлення чогось потрібного, загубленого, утраченого, зниклого, наприклад: *Ганна все копалась у комоді... Хустка все чомусь не знаходилася, а Гордія брала нетерплячка* (Борис Грінченко).

Коли ж ідеться про місце перебування когось і чогось, про стан людини, то не послуговуємося дієсловом *знаходиться*. Тут доречні інші слова. Для вказівки на місцеперебування когось і чогось, на стан людини пасують дієслова *бути, перебувати, міститися*. Тож **ЗНАХОДИТЬСЯ ВТРАЧЕНЕ — І НЕ ЗНАХОДИТЬСЯ ТУТ І ТАМ ПОБАЧЕНЕ**.

(Іван Вихованець, з книжки «Розмовляймо українською»)

Вправа 6

Прочитайте текст. Яку місцевість у ньому описано? Зразком якого стилю є поданий текст? У текст якого типу мовлення вплетено опис? Навіщо автор вдається до опису?

Будинок на острові

Будинок стояв на найвищому місці вузької коси між бухтою і відкритим морем. Він був міцний, мов корабель, і витримав уже три урагани. Від сонця його затіняли високі кокосові пальми, похилені пасатами в один бік, а двері виходили на океан, і крута стежка вела від них на білий піщаний пляж, до Гольфстріму. Безвітряними днями, коли дивитися з берега, вода на течії була звичайно синя-синя. Та досить було зайти в неї, як вона враз починала зелено світитися над білим, наче борошно, піском, і тінь великої риби з'являлася в ній задовго до того, як сама рибина підпливала до берега.

Удень то було безпечно й гарне місце для купання, але вночі купатись там ніхто не наважувався. Акули, полюючи на краю Гольфстріму, підпливали вночі до самого берега, і з верхньої веранди будинку можна було почути, як викидається сполохана риба, а спустившись на пляж, побачити у воді її фосфоричні сліди. Вночі акули не знали страху, а інша морська живність боялася їх. Зате вдень вони не потикались до піщаного берега, а коли й потикались, їхні тіні було видно ще здалеку.

Власника будинку звали Томас Хадсон; він був добрий художник і більшу частину року жив і працював на цьому острові. Для людини, яка довго прожила в цих широтах, зміни пір року стають і тут такими ж знаменними, як будь-де, і Томасові Хадсону, що любив свій острів, не хотілося пропустити жодної весни чи літа, ані осені чи зими.

Часом літо випадало надто спекотне — коли в серпні наставало безвітря або коли в червні чи в липні не задували пасати. Траплялося й таке, що у вересні, жовтні або й на початку листопада налітали урагани, а несподівана тропічна буря могла знятися першого-ліпшого дня від самого червня. Але й у пору ураганів бували гарні погожі дні.

Томас Хадсон багато років спостерігав тропічні бурі і, подивившись на небо, міг завбачити негоду набагато раніше за барометр. До того ж він умів угадувати напрям бур і знав, як від них убезпечитися. Він знав, що означає пережити ураган разом з іншими жителями острова і як це зближує людей. Знав і те, що бувають такі урагани, коли ніхто й ніщо не може вціліти. Проте завжди казав собі, що як і станеться таке лихо, то він ладен лишитися тут і загинути разом зі своїм будинком.

*(Ернест Хемінгуей, «Острови в океані»;
переклад з англійської Володимира Митрофанова)*

- ◆ Виберіть з тексту фрагмент опису місцевості.
- ◆ Які мовні засоби використано для побудови опису?
- ◆ Складіть план стислого переказу тексту.
- ◆ Перекажіть текст за планом (усно).
- ◆ Чи сподобалося вам за описом місце, де мешкав художник? Запишіть свої враження від прочитаного кількома реченнями.

Резюме

- ◆ Перечитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.

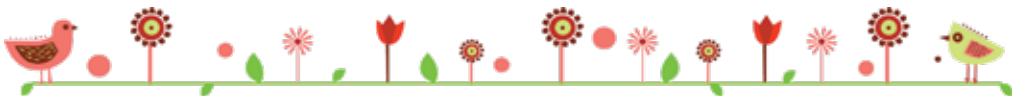

Вправа 7

Оберіть одну з тем і напишіть невеличкий твір-опис.

1. Вулиця, на якій я живу. 2. Мій улюблений краєвид. 3. Місце в моєму рідному місті (селі), яке я обов'язково покажу друзям.

- ◆ Чи доводилося вам подорожувати? Чи подобається бувати в нових місцях?
- ◆ Що найбільше подобається оглядати?
- ◆ Як під час подорожей стає в пригоді мова?

Уроки 22–23

Речення. Різновиди речень за метою висловлення та інтонацією

Питання уроку

- Що називають реченням?
- Чим речення як одиниця синтаксису відрізняється від словосполучення?
- Які ознаки речення?
- Які бувають речення за метою висловлення?
- Як розрізняють речення за інтонацією?

Проведіть гру «**Одним реченням**». Повідомте одним реченням про художній твір, який читаєте зараз на уроках української чи зарубіжної літератури або у вільний час. Кожен наступний учасник гри додає своє речення, не повторюючи попередні.

Чому речення визначають як комунікативну одиницю?

Чим речення подібне до словосполучення, а чим відрізняється від нього?

Нерідко трапляються речення, що складаються з одного слова. Як відрізнити такі речення від окремих слів?

Поняття «речення» не нове для вас. З попередніх років навчання ви знаєте, що речення є **комунікативною одиницею**, оскільки саме за їхньою допомогою ми передаємо думки, тобто спілкуємося. Речення — це основна **одиниця синтаксису**, адже саме в реченні слова реалізують свої значення. Утім, вивчення синтаксису ми розпочали зі словосполучення. Тож порівняймо речення і словосполучення.

Комунікативний (від лат. *комунікація* — «спілкування») — такий, який стсується спілкування за допомогою мови.

Спільними ознаками цих синтаксичних одиниць є те, що обидві складаються зі слів, а також те, що складникам словосполучення і речення властива неоднакова роль: одні слова головні, інші — залежні.

А найістотнішою відмінністю між словосполученням і реченням є те, що тільки речення належить до комунікативних одиниць.

Отже, **речення — це основна одиниця спілкування, що є засобом вираження думки. Реченню притаманне інтонаційне завершення.**

Речення складається здебільшого з кількох (чи багатьох) слів, що об'єднуються за граматичними законами. Однією з ознак речення є **порядок слів** — так називають послідовне розташування слів. Українській мові властивий *вільний порядок слів*. Це означає, що слова не мають постійно закріпленої за ними позиції. Порівняйте:

Найціннішою знахідкою з Кирилівської стоянки є два уламки бивня мамонта з орнаментом.

Два уламки бивня мамонта з орнаментом є найціннішою знахідкою з Кирилівської стоянки.

Тема 2. Словосполучення і речення

Перечитуючи наведені приклади, ви звернули увагу на те, що порядок слів дає змогу дещо змінювати зміст речення, виокремлювати найважливіші за змістом слова.

Залежно від позиції підмета та присудка в реченні розрізняють *прямий* і *зворотний порядок слів*. За прямого порядку слів підмет розташований перед присудком:

Сонце заходить, **Пташечка тихне,**
Гори синіють, **Поле німіє.**

(Т. Шевченко)

У реченнях зі зворотним порядком слів присудок передує підметові:

Радіють люди, що одпочинуть... (Т. Шевченко).

Вільний порядок слів не заперечує сталого розташування окремих мовних елементів. В українській мові прийменник завжди стоїть перед іменником, звичайним є розташування прикметника перед іменником, іменника в ролі додатка — після дієслівного присудка, наприклад: **у книжці, цікава пригода, читати книжку про мандрівки.**

Зворотний порядок слів, так само як і прямий, є нормою української мови.

Зворотний порядок слів лежить в основі інверсії — тропу, який надає образності, виразності висловленню, порівняйте:

**В гаю далекім, в гущавині пишній,
Квіти гранати палкі розцвітають...**

(Леся Українка)

Сформулюйте до тексту 5–7 запитань, які починаються словами **Що? Як? Де? Скільки?** тощо; 3–4 запитання **Чому?**; 1–2 запитання **Навіщо?** Поставте запитання одне одному й вислухайте відповіді.

Термін «речення» в українському мовознавстві вперше вжито 1871 року в граматиці Омеляна Партицького. Проте досліджувати його почали ще за античних часів. Зокрема, давньогрецькі філософи розрізняли речення за метою висловлення, у III столітті до н. е. розпочали вивчати відношення між частинами складного речення: причинові, наслідкові, умовні, єднальні тощо.

Вправа 1

Запишіть поданий текст, розбийте його на речення. Як позначаємо на письмі межі речень?

Що знаєте про першу Запорозьку Січ улітку 1556 року Дмитро Вишневецький будує фортецю місце для неї було обрано на острові Мала Хортиця ще й досі в південно-західній частині острова збереглися сліди кам'яних укріплень і рештки валу з цього боку Мала Хортиця відділялась від Великої Хортиці притокою Дніпра з північного заходу укріплення замикалось ровом і насипним валом із прорізом для воріт острів вкривав густий дубовий ліс.

(За Володимиром Голобуцьким)

Вправа 2

Опишіть за картиною зовнішність Дмитра Вишневецького, використавши подані словосполучення.

Горда постава; зосереджений погляд; тримає лук зі стрілою; розкішно вбраний; козацька зачіска; шабля біля лівого бока.

Невідомий художник.

Уявний портрет Дмитра Вишневецького. Створено в 30–40-ті роки XVIII ст. для галереї князів Вишневецьких у родинному палаці (нині селище Вишневець на Тернопільщині). Праворуч унизу є напис «Дмитро Корибут князь Вишневецький, правитель островів Запорозьких. Обраний господарем волоським, посаджений турками на гак і, з нього трьох башів убивши, вмер іншими розстріляний року 1563».

- ◆ Що знаєте про характер і долю цього історичного діяча з народної пісні?

Вправа 3

Випишіть із поданого уривка приклад інверсії. Речення з яким порядком слів — прямим чи зворотним — переважають? Поміркуйте, з якою метою використано інверсію.

«Коли я говорю мовами людськими й янгольськими, та любові не маю, — то став я як мідь та дзвінка або бубон гудячий!

І коли маю дар пророкувати, і знаю всі таємниці й усе знання, і коли маю всю віру, щоб навіть гори переставляти, та любові не маю, — то я ніщо!

І коли я роздам усі маєтки свої, і коли я віддам своє тіло на спалення, та любові не маю, — то пожитку не матиму жодного!

Любов довго терпить, любов милосердствує, не заздрить, любов не величається, не надимається, не поводитьсья нечемно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою, усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить! Ніколи любов не перестає!»

(З Першого Послання до коринтян Святого апостола Павла)

- ◆ А як ви розумієте сутність любові? Доповніть перелік.
Люблю (кого? що?) батьків, сестру, рідне місто, ...
- ◆ Запишіть кілька речень, поясніть, як саме ви відчуваєте любов.
- ◆ Доведіть, що записані висловлення є реченнями.

Важливою характеристикою речення як одиниці спілкування є **мета висловлення**. За цією ознакою речення поділяють на три типи: **розповідні, питальні, спонукальні**.

Розповідні речення — це речення, у яких інформують про факт дійсності, подію, явище. Наприклад:

Любов виникає з любові (Г. Сковорода).

Питальними називають речення, у яких подане питання. Наприклад:
Куди поїдете відпочивати?

Хіба не любов усе єднає, будує, творить, подібно до того, як ворожість руйнує? (Г. Сковорода).

Тема 2. Словосполучення і речення

Основними граматичними засобами оформлення питальності речень є такі:

◆ **питальна інтонація** — підвищення тону на слові чи групі слів, з якими пов'язаний зміст питання: **За що ж ти караєш її, молоду?** (Т. Шевченко)

Порівняйте: *За що ж ти караєш її, молоду?*
 За що ж ти караєш її, молоду?

◆ **порядок слів у реченні** — здебільшого, на початку речення стоять слова, з якими пов'язане питання: **Це що? Метелиця мете?**

◆ **питальні слова** — питальні частки, прислівники, займенники:

Чи винна голубка, що голуба любить? (Т. Шевченко)

Так **невже** ж ця історія вмерла

Й на могилах твоїх полягла? (Є. Маланюк)

У кінці питальних речень ставимо знак питання.

Спонукальні речення виражають волевиявлення мовця. У них передано наказ, прохання, пораду, застереження, протест, бажання, згоду, дозвіл, заклик до дії. Наприклад: **Люби ближнього свого, як самого себе** (Євангеліє від Матвія).

Граматичними засобами оформлення спонукування є спонукальна інтонація, присудок у формі наказового способу дієслова, спонукальні частки **хай, нехай, нумо, коли б, якби, та** тощо.

За **інтонаційним оформленням** усі речення поділяють, як ви знаєте, на **окличні** і **неокличні**, порівняйте: **Земле чужая, яка ж бо ти рідна для мене!** (Леся Українка).

Десь на дні мого серця

Заплела дивну казку любов (П. Тичина).

У кінці окличних речень ставимо знак оклику. Зверніть увагу, що окличним може бути будь-яке речення — і розповідне, і питальне, і спонукальне.

Узагальніть відомості про типи речень за метою висловлення, заповнивши в зошиті таблицю.

ТИПИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЕННЯ

Тип речення	Про що йдеться	Граматичні засоби	Приклад
Розповідне	Повідомлення про факт		
Питальне		Порядок слів, питальні частки <i>чи, хіба, невже</i>	
Спонукальне			

Вправа 4

За кожною етикетною ситуацією складіть 3–5 речень, різних за метою висловлення. Розіграйте відповідні діалоги.

Вправа 5

Складіть спонукальні речення з поданими дієслівними присудками, уживши їх у визначених формах.

1-ша особа множини наказового способу: ходити, бути, дбати, берегти, вірити, любити.

2-га особа множини наказового способу: бути, вірити, висловити, допомогти, дати, поквартитися.

Вправа 6

Прочитайте вірш Лесі Українки. Які думки та почуття втілено в ньому? Як образності вірша прислужалися засоби синтаксису?

Земля! Земля!

Земле чужая, яка ж бо ти рідна для мене!
Мати-землице, рятуй свою бідну дитину!
Зрадило море мене, за любов заплатило знуцанням.
Чуєш? і досі радіють з жарту лихого чайки.
Що ж се? я бачу — і ти постраждала від зради?
Пишна земля візантійська, наче вдова в простих шатах,
в тяжкім покрові снігів тихо сумує, бо сонце,
сонце кохане її — полюбило сперечницю-хмару...
Мати-землице, потішся! Нехай там зрадливого друга
звabila інша на час, — діти з тобою zostались,
лихо, і зрада, і горе — все їх зближає до тебе,
а як доповниться чаша — вернуться в надра твої.
Щастя такого не має мати-людина ніколи.
Ти щасливіша над всіх. Земле, радій і цвіти!

- ◆ Випишіть з вірша приклади речень, різних за метою висловлення та інтонацією.
- ◆ Пригадайте з уроків літератури, який художній засіб називають риторичним запитанням.
- ◆ Яка роль риторичних запитань та окликів у наведеному творі?
- ◆ Випишіть з твору приклади інверсії.

Резюме

- ◆ Перечитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Яка інформація про речення видається вам найважливішою для щоденного користування мовою?

Вправа 7

Перебудуйте подані розповідні речення на кілька питальних, використавши різні граматичні засоби.

1. Любити — це знаходити в щасті іншого своє власне (Г. Лейбніц, німецький учений-енциклопедист). 2. Не можна любити ні того, кого ти боїшся, ні того, хто тебе боїться (Цицерон, давньоримський філософ).

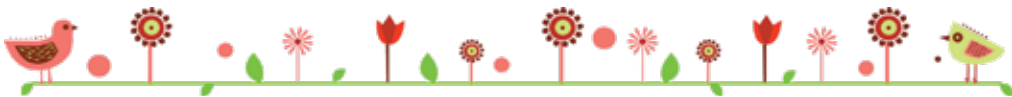

Вправа 8

Запишіть слова без дужок.

1) (пів)Африки; 2) (пів)огірка; 3) (пів)відра; 4) (пів)Європи;
5) (пів)яблука; 6) (пів)їдальні; 7) (пів)Азії; 8) (полу)день; 9) (пів)ясе-на;
10) (пів)місяць; 11) (пів)яблука; 12) (пів)Одеси; 13) (пів)Дністра;
14) (пів)ялинки; 15) (пів)України; 16) (пів)машини; 17) (полу)кіпок;
18) (пів)уроку; 19) (пів)аркуша; 20) (пів)книги; 21) (пів)Полтави;
22) (пів)острів; 23) (полу)мисок; 24) (пів)століття.

- ◆ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Уроки 24–25

Двоскладне речення. Головні та другорядні члени речення

Питання уроку

- Як відрізняються словосполучення і речення за структурою?
- Що називають граматичною основою речення?
- Який член речення називають підметом?
- Який член речення називають присудком?
- Які бувають речення за складом граматичної основи?
- На підставі чого речення характеризують як просте чи складне?

Проведіть гру «**Перетвори на речення**». Запишіть на дошці 10–20 словосполучень, які стосуються одного зі шкільних уроків, наприклад, уроку хімії: *розповідає про будову молекули, модель молекули води, два атоми Гідрогену, прозора рідина без запаху* тощо. Позмагайтеся, хто швидше впродовж хвилини «перетворить» ці словосполучення на речення.

Поясніть, унаслідок чого відбулося «перетворення» словосполучень на речення.

Які відмінності у структурі словосполучення і речення?

Ви, безперечно, пам'ятаєте, що визначальною ознакою речення, на відміну від словосполучення, є наявність **граматичної основи**, яку ще називають **головними членами речення**. Залежно від складу граматичної основи речення поділяють на **односкладні** (один головний член) і **двоскладні** (два головні члени). Якщо в реченні є одна граматична основа, то таке речення називають **простим**, якщо дві та більше — **складним**.

Головні члени двоскладного речення — це **підмет** і **присудок**. Графічно підмет позначаємо однією лінією, присудок — двома лініями.

Порівняйте:

Весна пливе під парусом акацій,
Зима пливе під парусом снігів (Л. Костенко)

Підмет — це головний член речення, що означає виконавця дії або предмет, про який ідеться в реченні. Підмет відповідає на запитання **хто? що?**

Наприклад:

Я на вбогім сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки... (Леся Українка)

Була весна весела, щедра, мила... (Леся Українка).

Зверніть увагу, що поняття «предмет» у визначенні підмета треба розуміти досить широко. Це може бути й абстрактне поняття (**Радість сповнила її серце**), й опредметнена ознака (**Нове — це добре забуте старе**), й узагальнена дія, виражена інфінітивом (**Життя прожити — не поле перейти**).

Тож ідеться про слово в реченні, до якого від присудка ставимо питання називного відмінка — **хто? що?**. Підмет може бути виражений як одним словом, так і сполукою слів, про що довідаєтеся наступного уроку.

Присудок — це головний член двоскладного речення, що означає дію, стан або ознаку, які пов'язані у реченні з виконавцем дії або носієм стану, названих підметом. Присудок відповідає на запитання **що робить підмет? яким він є (був, буде)? ким (чим) він є (був, буде)?**.

Заступила чорна хмара та білу хмару (Т. Шевченко).

Обличчя зоставалось спокійним та сумовитим.

(М. Коцюбинський)

За способом вираження присудки поділяють на **дієслівні** та **іменні**, за будовою — на **прості** та **складені**, що докладно опрацюємо на наступних уроках.

Перечитайте розповідь про головні члени речення, позначте відому інформацію (В), а нову — (Н).

Що нового про граматичну основу речення довідалися з тексту? Відповідаючи, наводьте свої приклади.

Вправа 1

Перепишіть, підкресліть у реченнях граматичну основу.

1. З-поміж покручених лоз, капусти й фініків сяють до мене очі. 2. Сонце бродить серед інкрустації тіней. 3. Знов вічність одбиває п'ятнадцять хвилин. 4. Чорні тіні од барок густо засипали берег. 5. Далекий острів заліг хмарою в небі. 6. Сонце часом просуває своє проміння крізь дощ.

(Із творів Михайла Коцюбинського)

♦ Чому подані речення є простими?

Вправа 2

Визначте (усно) граматичну основу в кожному реченні. Чи завжди головні члени виражені одним словом? Запишіть речення, у яких ужито підмет або присудок, виражений кількома словами.

Мешканці ставу не знали лиха. Хижих риб у їхній водоймі не водилося, а про таку небезпеку, як рибалки, ніхто ніколи навіть і не чув. Тільки стара черепаха любила бубоніти, гойдаючись на широкому листку латаття: «Моя прабабця розповідала, що вся родина її чоловіка втрапила колись у королівські сіті. Стережіться, карасики й краснопірки, сіток, ятерів і вудок». Одного дня черепаха пригадувала минуле, гойдаючись на листку. Раптом побачила, що берегом походжають двоє хлопчаків. Знайшовши зручний виступ на березі, вони закинули вудки. Черепаха пірнула й, причаївшись у стеблах лілей, почала спостерігати, хто з риб'ячої дрібноти втрапить на гачок. «Попереджати про небезпеку вже пізно, — думала Черепаха, — було б раніше зважати на мої повчання».

♦ Як ви міркували, визначаючи підмет і присудок?

♦ Чи легко знайти приклади, у яких головний член речення виражений сполукою слів?

Вправа 3

Випишіть речення з однорідними підметами та присудками, підкресліть у кожному граматичну основу.

Коли Миколі Лисенку минуло вісім років, він познайомився зі своїм троюрідним братом Михайлом Старицьким. Микола й Михайло з першої ж хвилини відчули взаємну приязнь і розуміння один одного. Чого тільки не пережили разом брати в дитинстві! Потайки, мов чіпкі мавпи, вилазили на височенні дерева. На Івана Купайла разом із сільськими дітьми стрибали через вогонь. Сховавшись у човні посеред високого очерету, підглядали, як бавляться біля води сільські хлопці й дівчата. Кожен із братів вибрав собі красуню із сільських дівчат, і обидва на святах намагались опинитися ближче до своєї обраниці. А дівчина, взявшись за руки з ковалем, навіть гадки не мала про те, що закоханий хлопчик із палаючими щоками та завмерлим серцем спостерігає за нею з-за кущів і милується тим, як вона стрибає через вогонь, побрязкуючи червоним намистом, і весело верещить од жаху й радості. Якось за красунею стрибнув і Микола, та ледве не обгорів! Але був щасливий і довго про те згадував.

Любили друзі мріяти про майбутнє, лежачи в степу, під зоряним небом, коли ковила нахиляється й затуляє обличчя, а місяць крізь примружені очі малює дивовижні картини.

(За Ніною Королюк)

Вправа 4

Побудуйте речення, дібравши однорідні присудки.

1. Справжній друг підтримає, 2. Зі щирим приятелем ділимося враженнями про фільм, 3. Вірна товаришка не зрадить,

Для приятеля нового не пускайся старого.

Українське прислів'я

Вправа 5

Перепишіть. Підкресліть у поданих реченнях підмети.

1. Небо вкрили важкі хмари. 2. Дуби скинули листя. 3. Лелеки повернулися в рідні краї. 4. Гори огорнули тумани. 5. Сади віддають плоди. 6. Луки залили дощі.

♦ Чому, визначаючи підмет, потрібно ставити двоє питань (хто? що?)?

Чи знаєте ви, що терміни «підмет» і «присудок» уживають в українському мовознавстві від 1862 р.? Запровадив їх учитель Львівської гімназії, автор підручника граматики Михайло Осадца.

Вправа 6

Випишіть із тексту по одному прикладу зазначених речень:

- 1) двоскладне з підметом, вираженим іменником;
- 2) двоскладне з підметом, вираженим особовим займенником;
- 3) двоскладне з присудком, вираженим прикметником;
- 4) односкладне;
- 5) двоскладне з однорідними присудками;
- 6) складне.

Тема 2. Словосполучення і речення

— Добридень, — сказав Лис.

— Хто ти? — спитав Маленький принц. — Ти такий гарний...

— Я — Лис, — відповів той.

— Пограйся зі мною, — попросив Маленький принц. — Мені так сумно...

— Я не можу з тобою гратися, — відказав Лис. — Я не приручений.

— О, вибач, — мовив Маленький принц. І, подумавши, додав:

— А що означає «приручити»?

— Це давно забуте поняття, — відповів Лис. — Воно означає прихилити до себе...

— Прихилити до себе?

— Так, — відповів Лис. — Ти для мене поки що тільки маленький хлопчик, такий самий, як сто тисяч інших. І ти мені не потрібен. І я тобі теж не потрібен. Я для тебе тільки лис, такий самий, як сто тисяч інших лисів. Але якщо ти мене приручиш, ми станемо потрібні один одному. Ти будеш для мене єдиний у цілому світі. І я буду для тебе єдиний у цілому світі...

— Я вже трохи розумію, — озвався Маленький принц.

— Моє життя дуже одноманітне, — зітхнув Лис. — Я полюю на курей, а люди полюють на мене. Усі кури однакові. І люди всі однакові. І мені трохи нудно. Але якщо ти мене приручиш, моє життя буде ніби сонцем осяяне. Я знатиму твою ходу і розрізнятиму її серед усіх інших. Почувши чийсь кроки, я ховаюся в нору. Твоя ж хода, як музика, викличе мене з нори. А потім — дивись! Бачиш, он там, на полях, досягає пшениця? Я не їм хліба. Мені зерно ні до чого. Пшеничні лани не ваблять мене. І це сумно! Але в тебе волосся наче золоте. І це буде чудово, якщо ти мене приручиш! Золоті хліби нагадуватимуть мені тебе. І я полюблю шелест колосся під подихом вітру...

Лис замовк і довго дивився на Маленького принца.

— Будь ласка... приручи мене! — попросив він знову.

— Я б з радістю, — відповів Маленький принц, — але в мене мало часу. Мені ще треба знайти друзів і пізнати багато всяких речей.

— Пізнати можна тільки те, що приручиш, — сказав Лис. — У людей вже немає часу щось пізнавати. Вони купують готові речі у торговців. Але ж немає таких торговців, що продавали б друзів, і тому люди не мають друзів. Як хочеш мати друга — приручи мене!

*(Антуан де Сент-Екзюпері, «Маленький принц»;
переклад із французької Анатолія Перепаді)*

Кадр із мультфільму «Маленький принц» (2015 р., Франція)

- ♦ Як ви розумієте слова Лиса «Як хочеш мати друга — приручи мене»?
- ♦ Чому твір А. де Сент-Екзюпері називають казкою для дорослих?

Вправа 7

Опишіть картину кількома реченнями, використавши подані граматичні основи.

Дві дівчини ворожили; одна з них тримає; друга приглядається; обидві усміхнені; подруги намагаються вгадати; обидві сподіваються.

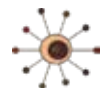

Микола Пимоненко. «Різдвяні ворожіння» (1888 р.).

Картина зберігається в Національному художньому музеї України.

На полотні зображено сцену ворожіння на воску.

Дівчата вилили розплавлений віск у воду і, вийнявши захололий шматок, розглядають його химерні форми, намагаючись розгадати за тінню на стіні свою майбутню долю.

Резюме

- ♦ Перечитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Чи трапляються речення без граматично основи?
- ♦ Навіщо вміти визначати головні члени речення?

Вправа 8

Прочитайте міркування видатного українського філософа Григорія Сковороди про дружбу. Поясніть, як ви розумієте подані висловлення. Які вважаєте слушними?

Подібно до того, як купці вживають застережних заходів, щоб під виглядом хороших не купити поганих і зіпсованих товарів, так і нам треба

найретельніше дбати про те, щоб, обираючи друзів, цю найліпшу окрасу життя, більше того — неоціненний скарб, по недбалству не натрапити на щось підроблене і несправжнє, що називається підлесником, і не одержати, за прислів'ям, замість чистого золота... підробку з міді або замість скарбів — вугілля.

Перша відмінна ознака підлесника — мінливість і непостійність: він не може довго йти за тим самим і триматись того самого правила, але, подібно до мавпи, наслідуює інших доти, доки не одержить того, чого домагався.

...І справді, для повної та істинної дружби, яка єдина найбільше зм'якшує прикрощі життя і навіть оживляє людей, потрібна не лише прекрасна добродішність і подібність не самих тільки душ, але й занять. І саме з цієї причини справжніми моїми друзями багато хто не може бути, бо вони не вивчали наук або ж якщо і вивчали, то такі науки, які чужі моїм розумовим нахилам, хоч у всьому іншому вони й подібні до мене.

Подібно до того, як музичний інструмент, якщо ми його слухаємо здалеку, здається для нашого слуху приємнішим, так бесіда з відсутнім другом звичайно буває набагато приємнішою, ніж із присутнім.

- ◆ Сформулюйте та запишіть кілька порад за міркуваннями Г. Сковороди. Підкресліть у кожному з цих речень граматичну основу.

Вправа 9

Запишіть слова, уставте замість крапок літеру *е* чи *и*.

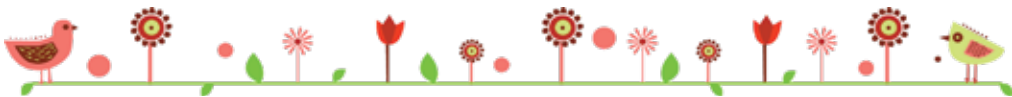
1) напор..стий; 2) схов..ще; 3) свіч..чка; 4) погодж..ний; 5) ситц..вий;
6) вогн..ще; 7) трав..чка; 8) він..чок; 9) хвост..чок; 10) мам..на; 11) коз..ня;
12) крас..нь; 13) плет..во; 14) мар..во; 15) вул..чка; 16) пташ..ня;
17) світл..ця; 18) Петр..нко; 19) п'ят..ро; 20) миш..ня; 21) скош..ний;
22) моркв..на; 23) буряч..ння; 24) визнач..ння.

- ◆ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Медіавправа

Чи знаєте ви щось про проект мандруючого радіо? Запрошуємо вас послухати його. Чому, на вашу думку, ця програма носить ім'я Сковороди? Якби вам запропонували створити медіапродукт, присвячений цій особистості, щоб це було?

Уроки 26–27

Підмет як головний член речення

Питання уроку

- Чим може бути виражений підмет?
- Які типові помилки у визначенні підмета?
- Який підмет називають складеним?
- Як узгоджуються підмет із присудком?

Проведіть гру «**Можливі варіанти**». Які з поданих речень мають варіанти вживання присудка, а в яких можлива лише одна форма?

- ◆ Какаду (стрибав/стрибало) з гілки на гілку.
- ◆ Авокадо (достигав/достигало) під тропічним сонцем.
- ◆ Батько з сином (прямував/прямували) вулицею.
- ◆ П'ятеро гостей (прийшли/прийшло) з квітами.
- ◆ ООН (працювала/працювало) кілька годин без перерви.
- ◆ Багато людей (не змогли/не змогло) потрапити на стадіон.
- ◆ Місто Київ (зустрів/зустріло) співом дзвонів.

Що із чим узгоджується в реченні — підмет із присудком чи присудок з підметом?

У чому саме узгоджуються підмет із присудком?

Які труднощі в узгодженні підмета з присудком?

Уже йшлося про те, що **підмет** — це головний член двоскладного речення, що називає предмет, ознаку якого виражає присудок. Підмет відповідає на запитання **хто? що?**, він означає виконавця дії або носія стану.

За способом вираження підмет буває **простим** і **складеним**.

Простий підмет виражений **одним словом** — іменником у формі називного відмінка чи словом іншої частини мови, ужитим зі значенням іменника.

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПРОСТОГО ПІДМЕТА

іменник	<i>Так минали дні мого intermezzo серед безлюддя, тиші й чистоти</i> (М. Коцюбинський).
займенник	<i>І благословен я був між золотим сонцем і зеленою землею</i> (М. Коцюбинський).
прикметник	<i>На світі вже давно ведеться, що нижчий перед вищим гнеться...</i> (Л. Глібов).
дієприкметник	<i>Поранений розплющив очі.</i>
числівник	<i>А двоє стояли перед собором, розглядали при місяці споруду</i> (О. Гончар).
вигук	<i>Гучне «Слава!» котилося над Хрещатиком.</i>
інфінітив	<i>Навчатися — цікаве заняття.</i>

Складений підмет виражений словосполученням.

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ СКЛАДЕНОГО ПІДМЕТА

◆ кількісний числівник (означено-кількісний і неозначено-кількісний) — два, п'ятнадцять, багато, мало, чимало, кілька — та іменник	<u>Дві хмароньки</u> пливли кудись в убранні золотім (Олександр Олесь).
◆ іменник та слово з кількісним значенням на зразок трохи, скільки, стільки, решта, частина	<u>Скільки днів</u> пролетіло над нами! (В. Сосюра).
◆ іменник у Н. в., що в реченні має значення обмеження, та іменник у Р. в.	<u>Край неба</u> жеврів рожевим вогнем.
◆ іменник або займенник у Н. в. та іменник в Ор. в. з прийменником з/із зі значенням спільності	<u>Батько із сином</u> прямували вулицею.
◆ займенник або числівник із прийменником з/із та іменник (займенник) у Р. в. зі значенням вибірковості на зразок двоє з нас, хтось із хлопців, деякі з солдатів	Нехай <u>хтось із вас</u> розповість.
◆ складена власна назва	Посеред неба гнеться на південь <u>Чумацький Шлях</u>.
◆ назва твору, цитата чи уривок	«<u>Обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю!</u>» — ось Шевченків заповіт.

Специфічним способом вираження складеного підмета є словосполучення, усі компоненти якого вжито у формах непрямих відмінків. Такий підмет складається з іменника у формі родового відмінка та числівника в родовому чи знахідному відмінку з прийменниками **по, до, понад, близько:**

Понад п'ятдесят школярів узяло участь в олімпіаді.

Складений підмет може бути виражений фразеологізмом:

Прийшли й бувалі в бувальцях.

Присудок узгоджується з підметом у тих граматичних значеннях, які є для них спільними. Це може бути:

◆ **рід (Дитя бавилося. Листок став зеленим. Книжка виявилася цікавою.);**

◆ **число (Вітер гуляє. Вітри гуляють.);**

◆ **особа (Я чекаю. Ти чекаєш. Він чекає.).**

Помилки в узгодженні присудка з підметом бувають тоді, коли непросто визначити рід або число іменника в ролі підмета або коли підмет є складеним. Зокрема, трапляються помилки, пов'язані з незнанням мовцями складних випадків визначення роду іменників іншомовного походження (**кумедний какаду, набридлива цеце, давня гінді**) та аббревіатур (**авторитетна ООН, престижний ЗВО**).

Зауважте!

Якщо підмет виражений іменником чоловічого роду, що означає професію і в реченні стосується особи жіночої статі, то присудок може вживатися у формі як чоловічого, так і жіночого роду: **Директор (Антоніна Мудра) наказав. Директор (Антоніна Мудра) наказала.**

Щоправда, в офіційно-діловому стилі переважають форми чоловічого роду.

Типовими є помилки у виборі форм числа присудка тоді, коли складений підмет виражений сполученням означено-кількісного числівника, неозначено-кількісного числівника (**багато, мало, кілька**), кількісного іменника (**більшість, решта, частина**) з іменником у формі родового відмінка множини. Присудок у таких реченнях може мати форму однини і множини:

П'ятеро гостей прийшли. П'ятеро гостей прийшло.

Зверніть увагу на такі закономірності:

1. Якщо важливою є кількість виконавців дії, присудок уживаємо в однині:

Сто шістдесят делегатів узяло участь у нараді.

Коли важливішим є, хто ці виконавці, присудок уживаємо в множині:

Семеро артистів підготували чудову програму.

2. Якщо присудок означає дію істот, то він має форму множини:

Кілька юнаків носили цеглу.

Якщо виконавцем дії є неістота, присудок уживаємо в однині:

Кілька дерев росло поблизу.

3. Якщо присудок ужитий перед підметом, то він має форму однини, якщо після підмета — множини:

Приїхало до табору три інструктори.

Три інструктори приїхали до табору.

4. Якщо складений підмет означає часовий відрізок (вік людини, кількість років, годин тощо), то присудок ставимо в однині:

Минуло сім років. Йому виповниться чотирнадцять років.

5. Якщо у складі підмета є неозначено-кількісний числівник (**багато, мало, чимало** та ін.), то присудок здебільшого має форму однини:

Багато людей так і не змогло потрапити на стадіон.

6. Якщо підмет виражений сполученням іменника в називному відмінку та іменника в орудному відмінку з прийменником **з**, то присудок уживаємо в множині:

Наталка з Марічкою встигли на виставу.

Присудок, ужитий у таких реченнях в однині, означає, що підмет простий, виражений іменником в називному відмінку, а іменник в орудному відмінку із займенником є додатком. Порівняйте:

Батько із сином прийшов за кілька хвилин до початку.

Батько прийшов із сином за кілька хвилин до початку.

Поділіть текст на частини, сформулюйте питальним реченням, про що йдеться в кожній. Стисло перекажіть.

Дайте відповіді на запитання: 1. Який підмет називають простим, а який — складеним? 2. Чим може бути виражений простий підмет? 3. Які форми вираження складеного підмета?

Доберіть свої приклади до складних випадків узгодження присудка з підметом.

Вправа 1 Визначте підмети в поданих реченнях.

1. Двоє діток бавилося на підлозі. 2. Тарас зайшов до однокласника із Сашком. 3. Берези весело кучерявилися з бузком. 4. Ніхто з них не збирався вибачатися. 5. Джованні Боккаччо — автор славнозвісного «Декамерону». 6. «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» Ілля Рєпіна — яскравий зразок історичного живопису.

♦ У яких реченнях ужито простий підмет?

Вправа 2 Запишіть речення, визначте в кожному граматичну основу. Чи всі вони мають підмет? Чим виражений підмет?

1. Навчатися — найскладніша праця. 2. Багатьом бракує вміння навчатися. 3. Подорожувати — завжди цікаво. 4. Нам завжди цікаво подорожувати.

Коментар до вправи

Певні труднощі становить розмежування двоскладних речень з підметом у формі інфінітива і присудком, вираженим прислівником, та односкладних, у яких головним членом є прислівник із залежним від нього інфінітивом. Порівняйте: **Співати — завжди приємно. Нам завжди приємно співати.**

У першому реченні інфінітивний підмет стоїть на початку, від прислівникового присудка його відокремлює пауза, тому це двоскладне речення. У другому реченні інфінітив стоїть наприкінці й перед ним немає паузи, тому це односкладне речення.

Вправа 3 Понапрацюйте з таблицею в зошиті. Розподіліть речення між колонками залежно від способу вираження в них підмета.

РІЗНОВИДИ ПІДМЕТІВ ЗА СПОСОБОМ ВИРАЖЕННЯ

Простий підмет	Складений підмет

1. Багато вітрів прошуміло над головою. 2. У житті є не тільки «хочу». 3. Із п'ять хлопців мстилося коло столу з книжками. 4. Лиш боротись — значить жити. 5. І знову «слава» покотилося вулицями. 6. Майже три роки минуло відтоді. 7. Добре вчитися — вміння, що формується з роками. 8. Двоє приятелів стояли осторонь. 9. «Гуси-лебеді летять» — повість Михайла Стельмаха. 10. Розкішні крислаті куці з буйною лозою вкривали подвір'я. 11. Один у полі не воїн. 12. На стадіоні зібралося багато людей.

Чи знаєте ви, що сучасна теорія речення значно складніша від тієї, окремі положення якої ви опрацьовуєте на уроках? Зокрема, у шкільній граматиці спонукальні речення зі звертанням характеризовано як односкладні, у яких немає підмета: Полий, Оленко, квіти! У теоретичній граматиці такі речення є двоскладними з підметом у формі кличного відмінка.

Ілля Рєпін. «Запорожці», або «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (1880–1891 рр.).

Цей твір — чи не найзнаменитіша картина, присвячена історії українського козацтва. На полотні досить ретельно зображені деталі козацького вбрання та зброї козаків. Ілля Рєпін кілька разів звертався до проблеми запорозької історії, залишив два варіанти картини «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Один з них зберігається в Державному російському музеї в Санкт-Петербурзі, а інший — у Харківському художньому музеї.

Вправа 4

Які відмінності між картинами ви помітили? Складіть за репродукціями картин 6 речень з підметами, вираженими різними способами. Речення запишіть, підкресліть у кожному граматичні основи.

Вправа 5

Запишіть речення, вибравши потрібну форму присудка.

1. Сто двадцять п'ять випускників (отримало, отримали) дипломи.
2. Мирослава з Катрею (поспішала, поспішали) на співбесіду.
3. Двадцять чотири учні (зареєструвалося, зареєструвалися) для участі в конкурсі.
4. Більшість восьмикласників (здолала, здолало, здолали) випробування відбіркового туру.
5. Десять років (минули, минуло) відтоді.
6. Багато дерев (всохло, всохли).

Резюме

- ◆ Перечитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Навіщо вміти визначати підмет і присудок?
- ◆ Які відомості про підмет важливі для щоденного користування мовою?
- ◆ Схарактеризуйте особливості підмета за схемою.

ПІДМЕТ ЯК ГОЛОВНИЙ ЧЛЕН РЕЧЕННЯ

ПРОСТИЙ

виражений одним словом, а саме:

- ◆ іменником;
- ◆ займенником;
- ◆ прикметником чи дієприкметником, ужитим у ролі іменника;
- ◆ числівником;
- ◆ вигуком;
- ◆ інфінітивом

СКЛАДЕНИЙ

виражений словосполученням, компонентами якого можуть бути:

- ◆ кількісний числівник (означено-кількісний чи неозначено-кількісний) та іменник;
- ◆ іменник і слово з кількісним значенням (**трохи, скільки, стільки, решта, частина** тощо);
- ◆ іменник у Н. в., що в реченні має значення обмеження, та іменник у Р. в.;
- ◆ іменник або займенник у Н. в. та іменник в Ор. в. зі значенням спільності;
- ◆ займенник або числівник із прийменником **із** та іменник (займенник) у Р. в. зі значенням вибіркової (**двоє з нас, хтось із хлопців**);
- ◆ складена власна назва;
- ◆ назва твору, цитата чи уривок;
- ◆ фразеологізм

Якщо хочеш, щоб люди йшли за тобою, йди за ними.

Китайська мудрість

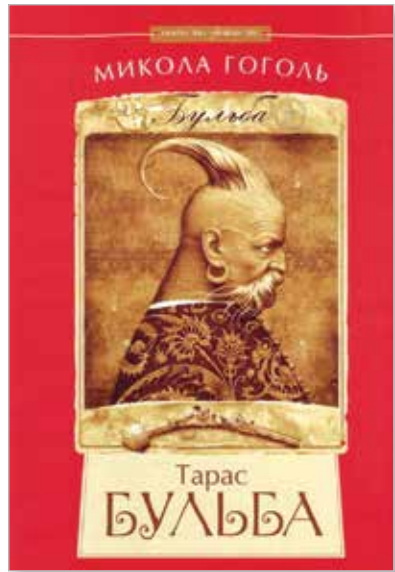

Вправа 6

Перепишіть текст, зніміть скісні риси та вставте замість крапок пропущені літери. Підкресліть підмети.

Бульба повів с..нів своїх до світлиці, звідк.. проворно вибігли дві вродливі найм..чки у ч..рвоному намисті...

Світлицю було вбрано за звичаєм тих часів, про які ж..ві згадки zostалися тільки в піснях та народних думах. Усе було чисте, вимащ..не кол..оровою глиною. По стінах — шаблі, нагаї, сільця на птицю, не/води й мушкети, хитро оправл..ний ріжок на порох, золота вуздечка на коня і пута зі срібними бляшками. Вікна у світлиці були маленькі, з круглими т..мнавими шибками, які т..пер можна зустріти хіба в старо/давніх ц..рквах і крізь які інакше й не/дивилися, як тільк.. підваж..вши насуну шибку. Вікна й двері були в ч..рвоних обводах. На полицях по кутках стояли глеки, сулії, пляшки з з..леного й син..ого шкла, сріблом биті кел..хи, золочені чарки всілякої роботи — венецької, турецької, черкеської, що завітали до Бульб..ної світлиці різними шляхами, через треті й ч..верті руки, як то зазвичай бувало в ті лицарські часи. Б..р..стові ш..рокі лави по/під стінами всієї світлиці; в..л..чезний стіл під образами на покуті; широка піч із запічками, карунками й пр..скалками з барвистих кахлів — усе це було добре знайоме нашим двом лицарям, які що/року пр..ходили до/дому на вакації.

(Микола Гоголь, «Тарас Бульба»; переклад з російської Максима Рильського)

- ◆ Речення з якими підметами за способом вираження вжито в тексті?
- ◆ Розберіть за будовою підкреслені слова.

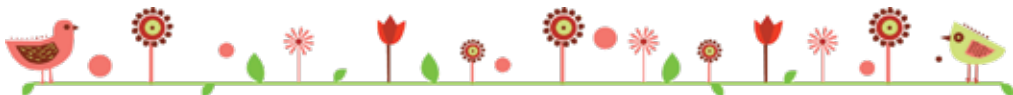

Вправа 7

Запишіть слова, уставте замість крапок пропущені літери.

1) ро..бити; 2) ро..чинити; 3) ро..казати; 4) ро..питати; 5) ро..єднати; 6) ро..шити; 7) ві..сканувати; 8) ві..їхати; 9) ві..чинити; 10) ві..рвати; 11) ві..слати; 12) ві..танути; 13) бе..язикий; 14) бе..ініціативний; 15) ро..грати; 16) ро..молоти; 17) ро..рвати; 18) ві..брати; 19) ві..летіти; 20) бе..ідейний; 21) бе..іменний; 22) ро..чаруватися; 23) ро..ступитися; 24) бе..захисний.

- ◆ Яким орфограмам присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цими орфограмами.

Уроки 28–29

Присудок ЯК ГОЛОВНИЙ ЧЛЕН РЕЧЕННЯ

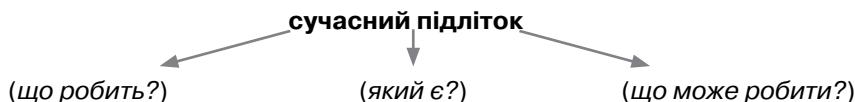

Питання уроку

- Які типові помилки у визначенні присудка?
- Чим може бути виражений присудок?
- Який присудок називають дієслівним складеним?
- Яка структура іменного складеного присудка?

Проведіть гру «Герой нашого часу». Доберіть упродовж хвилини якомога більше характеристик до узагальненого портрета вашого однолітка, зваживши на одну з трьох моделей (моделі розподіліть між командами).

Виграє та команда, набір характеристик якої буде найбільшим.

- Який член речення називає дію, стан, істотну ознаку підмета?
- Чи лише дієсловом може бути виражений присудок?
- Зі скількох слів може складатися присудок?

Присудок — це головний член двоскладного речення, що називає дію, стан або ознаку підмета. Відповідає на запитання **що робить підмет? яким він є (був, буде)? ким (чим) він є (був, буде)?**

За морфологічним вираженням присудки поділяють на **дієслівні** та **іменні**, за будовою — на **прості** та **складені**.

Дієслівний простий присудок характеризує дію, стан, ознаку підмета. Він може бути виражений різними формами особових дієслів та інфінітивом. Порівняйте: **Внизу під нами чорніє море. Нехай вона приготує каву! Коли б зійшло гаряче сонце! Усі майструвати, а він ламати.**

Зауважте! Дієслівним простим є присудок, виражений складеною формою майбутнього часу: **Вона буде співати.**

Складений присудок має два компоненти: допоміжне дієслово чи дієслівну зв'язку та інфінітив або іменну частину.

Вона почала читати. Він буде лікарем.

Відповідно до форми вираження другого компонента розрізняють **дієслівний складений** та **іменний складений** присудки.

У складених присудках допоміжні дієслова та дієслівні зв'язки не виражають своїх значень, але передають усі властиві дієслівному присудку граматичні значення: спосіб, час, особу. Іменна частина і інфінітив виражають основне значення присудка.

Дієслівний складений присудок складається з допоміжного особового дієслова й інфінітива: **Я хочу співати. Я починаю діяти.**

У ролі допоміжного компонента можуть бути лише певні дієслова, а саме:
 ♦ фазові, тобто такі, що вказують на фазу дії — початок, продовження, завершення; це дієслова **починати, братися, стати, заходжуватися, продовжуватися, переставати, завершувати** й подібні:

Студентка почала відповідати. Учні перестали слухати.

♦ дієслова зі значенням волевиявлення: **мати, мусити, могли, намагати-ся, сміти, хотіти** й подібні:

Вона мусила дописати реферат. Він хотів спати. Роль допоміжного компонента в дієслівному складеному присудку можуть виконувати ще й деякі прикметники та дієприкметники, зокрема: **повинен, здатний, схильний, спроможний, рад, ладен, зобов'язаний, змушений**, а також усталені сполуки на зразок **у змозі, не в силі, мати право, мати змогу, мати намір, мати можливість: Ви повинні там побувати. Ми мали намір відвідати столицю.**

Зверніть увагу!

Не кожне сполучення особового дієслова з інфінітивом є дієслівним складеним присудком. Зокрема, не становлять єдиного присудка сполучення з інфінітивом особових дієслів, що означають рух: **Я пиду купатися**. Особове дієслово тут не допоміжне, а повнозначне, що виконує роль простого присудка, а інфінітив є обставиною: **пиду (куди? навіщо?) купатися**.

Не становлять єдиного присудка також сполучення інфінітива з дієсловами мовлення, спонукання: **Я попросив його (про що?) прийти. Вона змусила його (до чого?) вибачитися**. Інфінітив у цих реченнях означає дію, яку виконує не підмет, а той, на кого спрямоване його волевиявлення, інфінітив виконує тут роль додатка.

Те саме стосується речень з особовими формами дієслова **любити**. Порівняйте: **Він любить (що?) подорожувати. (Він любить подорожі.) Вона любить читати. (Вона любить читання.)**

Іменний складений присудок утворений з дієслівної зв'язки й основної іменної частини: Її мама була лікарем. Він вважався ошадливим.

МОРФОЛОГІЧНЕ ВИРАЖЕННЯ ІМЕННОЇ ЧАСТИНИ

іменник	Вона <u>була піаністкою</u>.
прикметник	Вулиця <u>була порожня</u>.
займенник	Неначе сонце <u>засіяло, неначе все на світі стало моє</u> (Т. Шевченко).
числівник	У рейтингу вона <u>була п'ятою</u>.
дієприкметник	Кімнати <u>були прибрані</u>.
фразеологізм	Він <u>був майстром на всі руки</u>.

Роль зв'язок виконують дієслова **бути, становити, являти собою**, рідше ними бувають дієслова **ставати, залишатися, робитися, називатися, вважатися, доводитися**. Досить часто у формах теперішнього часу дієслівну зв'язку **бути** пропускають: **Мова — душа народу**. На місці пропущеної зв'язки здебільшого ставлять тире, про що ви дізнаєтеся докладніше на наступному уроці.

Складіть план розповіді про присудок. Перекажіть теоретичний матеріал за планом.

Доберіть свої приклади речень з різними присудками з повсякденних ситуацій використання мови. Простежте за своїм мовленням. Як часто використовуєте в мовленні різні типи присудків? Який тип присудка найчастіше вживаєте ви особисто?

Вправа 1

Перепишіть. Підкресліть у кожному реченні граматичну основу. У дужках після речення зробіть висновок про різновид присудка.

1. Я з першого погляду в Київ закоханий.
2. Стає іще ріднішою земля.
3. Ми все бажаємо змінити.
4. Батько із сином звикли волю шанувати.
5. Ти повинен лишатися чесним.
6. Не любив він ловити птахів.

Вправа 2

Прочитайте уривки з праці «Опис України» французького інженера Г.-Л. де Боплана, яка є цінним історичним джерелом. Визначте присудки (усно).

I. «Козаки добре загартовані, легко витримують спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать... Найбільше виявляють спритності та доблесті, б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють із рушниць, що є їхньою звичайною зброєю), обороняючи ці укріплення... Сотня цих козаків під захистом табору не побоїться ні тисячі поляків, ні кількох тисяч татар».

II. «Вони кмітливі й проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь утискають. Таким чином, рідко коли минає сім чи вісім років, щоб вони не бунтували чи не піднімали повстання проти панів».

III. «Козаки високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі... відзначаються міцним здоров'ям і навіть не хворіють... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що в глибокій старості, бо більшість із них гине на полі слави».

- ◆ Перепишіть один з уривків, підкресліть у кожному реченні граматичну основу.
- ◆ У текстах якого типу мовлення активно використовують іменні складені присудки?

Вправа 3

Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Що ви знаєте про видатного українського філософа Григорія Сковороду?

Російська імператриця Катерина II бажала, аби її вважали безкорисливою покровителькою і меценаткою філософів... 1787 року, подорожуючи Україною, вона зачула про видатного філософа Григорія Сковороду і здивувалася: «Чому не знала про нього раніше? Чому він не охоплений її увагою і милістю?» Негайно звеліла своїм слугам розшукати Сковороду й переказати йому милостиве повеління, аби переселився до столиці Росії, щоб вона завжди, коли забажає, могла з ним зустрітися і погово-

рити про складні питання життя. Але ніхто не знав, де шукати філософа, бо він не мав місця постійного проживання. Розпочалися гарячкові пошуки...

З Харкова, де зупинилася імператриця, в усі кінці Слобожанщини полетіли вершники! Нарешті один з них зупинився на околиці села Гусинці. При дорозі сидів чоловік, якого назвали філософом, і грав на сопілці. Поблизу безтурботно пощипувала соковиту траву вівця... Вершник передав Сковороді волю великої імператриці. Філософ вислухав уважно, проте нічого не відповів. Зате заграв на сопілці веселу мелодію. Розгублений посланець мусив вислухати її до кінця. Потім філософ здивував його такими словами: «Скажіть матінці-цариці, що мені моя сопілка і вівця дорожчі царського вінця». Так і поїхав імператорський посланець ні з чим.

Вельможам невсилки було зрозуміти вчинок Григорія Сковороди. Як це людина може відмовитися від теплого місця під сонцем, від благ і почестей? Очевидно, він видався їм просто неймовірним диваком, людиною не від світу цього, якими завжди видавалися філософи тим, хто не годен досягнути значення тих цінностей, про існування яких навіть не підозрює.

(За Михайлом Слабошпицьким)

- ◆ Випишіть із тексту вправи по одному реченню:
 - а) з дієслівним простим присудком;
 - б) з дієслівним складеним присудком;
 - в) з іменним складеним присудком (*присудки підкресліть*).

Вправа 4

Випишіть речення з підкресленими словами. Визначте, яким членом речення є ці слова.

Григорій Сковорода (1722–1794) навчався в Києво-Могилянській академії. Мав яскраве музичне обдаровання, був запрошений співати до царського палацу. Полишивши службу в придворній капелі, він повернувся на навчання до Києво-Могилянської академії. А незабаром вирушив у складі дипломатичної місії за кордон. Побував у багатьох європейських містах, слухав лекції в тамтешніх університетах. Повернувшись в Україну, був домашнім учителем та викладачем Переяславського й Харківського колегіумів. У колегіумах узявся викладати курс поетики, використовуючи найпрогресивніші досягнення європейського мистецтва, які багато в чому суперечили традиційним поглядам. Це викликало невдоволення керівництва колегіумів. Не бажаючи поступатися переконаннями, Г. Сковорода облишив викладання. Останні 25 років життя мандрував Україною, проповідуючи серед народу свої погляди. Г. Сковорода заповів написати на його могилі: «Світ ловив мене, але так і не спіймав».

Могила Сковороди
у селі Сковородинівка
на Харківщині

- ◆ Чому Г. Сковороду називають останнім мандрівним філософом? Довідайтеся з інтернет-ресурсів про те, хто такі мандрівні дяки. Як називали таких мандрівників в інших країнах?

Пам'ятник Григорію Сковороді на Контрактовій площі в Києві. Установлений 1977 року. Скульптор *Іван Кавалерідзе*, архітектор *Василь Гнездилов*.

Пам'ятник Григорію Сковороді в Лохвиці на Полтавщині. Установлений 1922 року. Скульптор *Іван Кавалерідзе*.

Вправа 5

Які риси вдачі Г. Сковороди втілює скульптор у пам'ятниках, створених у різні роки? Складіть 3–4 речення про Григорія Савича Сковороду, використавши різні типи присудків.

Вправа 6

Складіть розповідь про свій робочий день, використавши подані присудки і їхні елементи.

- ◆ Прокидаюся, снідаю, вдягаюся, поспішаю, вітаюся, радію.
- ◆ Мушу квапитися, маю встигнути, хочу послухати, маю змогу прогулятися.
- ◆ Радий (рада) пробігтися, уважний(а), зосереджений(а), замислений(а), безтурботний(а), у гарному гуморі, сонний(а).

Чи знаєте ви, що поширені в усному мовленні спонукальні вислови на зразок «*давайте поміркуємо*», «*давайте прочитаємо*» не відповідають нормі утворення форми І особи множини наказового способу? Вони постали за зразком російської мови. Українській мові властиві прості форми із закінченням *-мо*: *поміркуймо, прочитаймо*. Уживаними є речення з часткою *нумо*. *Нумо гратися! Нумо співати!*

Резюме

- ◆ Перечитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ◆ Схарактеризуйте особливості присудка за схемою, поданою на наступній сторінці.

СКЛАДЕНИЙ ПРИСУДОК

дієслівний

допоміжне дієслово

- 1) фазові дієслова: **починати, братися, стати, заходжуватися, продовжуватися, переставати, завершувати**
2) дієслова зі значенням можливості, необхідності, обов'язковості дії:

мати, мусити, могли, намагатися, сміти

- 3) прикметники: **повинен, здатний, схильний, спроможний, рад, ладен, зобов'язаний, змушений**

+ інфінітив

іменний

дієслівна зв'язка:

бути, становити, являти собою, ставати, залишатися, робитися, називатися, вважатися, доводитися та ін.

+

іменна частина:

- 1) іменник
- 2) прикметник
- 3) займенник
- 4) числівник
- 5) дієприкметник
- 6) фразеологізм

- ♦ Доведіть, що різні форми присудка дають змогу точніше передавати відтінки значень і є виявом гнучкості та багатства мови.

Вправа 7

Перепишіть, зніміть скісні риси та вставте замість крапок пропущені літери. Підкресліть у кожному реченні граматичну основу.

За описами сучасн..ків мож..мо скласти такий образ Гр..горія Сково-
роди. Вдягався він пр..стойно, але просто, їжу вж..вав, за т..перішніми
понят..ями, вегетаріанську: зел..нь, плоди, молочні продукти, їв тільк..
раз на день — після заходу сонця.

М/яса й риби Григорій Савич не/вживав. Сну вділяв часу не/більше
чот..р..ох годин на добу, вставав у/досвіта й завжди ходив пішки за місто
на чисте повітря і в сади. Був в..селий, бад..орий, л..(г, х)кий, рухливий,
стриманий, цнотливий, усім задовол..ний, скромний, говіркий, з усьо-
го виводив повчан..я, навідував хворих, утішав оп..чал..них, розділяв
остан..є з бідними, виб..рав і любив друзів за їхніми якостями, був уче-
ний без пихи, а спілкуючись з людьми, ні/кому не/лестив.

(За Валерієм Шевчуком)

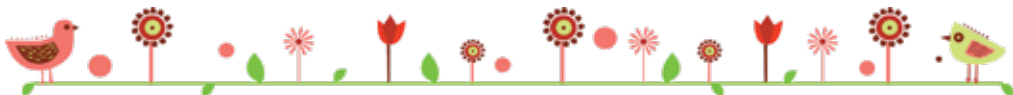

Вправа 8

Запишіть слова, уставте замість крапок пропущені літери.

- 1) пр..ярок; 2) пр..боркати; 3) пр..землений; 4) пр..рва; 5) пр..завзя-
тий; 6) пр..нижений; 7) пр..нести; 8) пр..класти; 9) пр..краса; 10) пр..чп-
ливий; 11) пр..стол; 12) пр..звисько; 13) пр..добрий; 14) пр..мудрий;
15) пр..хилений; 16) пр..зирство; 17) пр..старкуватий; 18) пр..крас-
но; 19) пр..бережний; 20) Пр..азов'я; 21) пр..киданий; 22) пр..жовтий;
23) пр..жовклий; 24) пр..значення.

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.

Урок 30

Тире між підметом і присудком

Питання уроку

- Яка причина вживання тире між підметом і присудком?
- Коли між підметом і присудком ставлять тире?
- Коли тире не ставлять?

Проведіть гру «Щастя є!». Запропонуйте визначення поняття «щастя», продовживши речення:

Щастя — це...

- Які вияви щастя пригадали? Чому визначення такі строкаті? Яким за структурою реченням користувалися, оформлюючи свої визначення щастя?
- Чи часто користуємося подібними реченнями?
- На місці якого компонента іменного складеного присудка ставимо в реченнях тире?

Пунктограма «**Тире між підметом і присудком**» пов'язана зі структурою присудка. Загальне правило таке: тире ставимо на місці пропущеної дієслівної зв'язки **бути**. Якщо ж її не пропущено, тире не ставимо. Порівняйте:

Її старший брат — інженер. Її старший брат був інженером.

Проте іноді і за умови пропуску дієслівної зв'язки тире не ставимо, наприклад: **Він інженер.**

Розгляньмо інші правила вживання або невживання тире.

Тире між підметом і присудком обов'язково ставимо, коли:

- ♦ підмет та іменна частина складеного присудка виражені іменником або числівником у називному відмінку:

Книги — морська глибина (І. Франко). Два плюс два — чотири.

- ♦ підмет та іменна частина складеного присудка виражені інфінітивом:

Життя прожити — не поле перейти.

- ♦ підмет виражений інфінітивом, а іменна частина складеного присудка — іменником у називному відмінку: **Читати — її улюблене заняття.**

- ♦ перед іменною частиною складеного присудка вживаються вказівні частки **це, то, ось** та слова **значить, означає**:

Лиш боротись — значить жити! (І. Франко) Життя — це божевільне ралі (Л. Костенко).

Тире не ставимо, коли:

- ♦ підмет виражено займенником: **Вона журналістка.**

- ♦ перед іменною частиною складеного присудка, вираженою іменником, вживається заперечна частка **не**: **Серце не камінь.**

- ♦ іменна частина складеного присудка виражена прикметником чи дієприкметником: **Дівчина уважна й чуйна.**

Зауважте!

Якщо перед іменною частиною складеного присудка вжиті порівняльні сполучники **як, мов, наче, неначе** тощо, то тире перед ними можна ставити і не ставити — на власний розсуд.

Життя як казка. Життя — як сон.

Визначте позиції, коли між підметом і присудком обов'язково ставимо тире. Наведіть приклади, пов'язані з буденними ситуаціями.

Коли не ставимо тире між підметом і присудком?

Чому в деяких реченнях уживання тире залежить від бажання автора?

Чому, записуючи речення, пов'язані з буденним спілкуванням, мовці часто припускаються помилок на це правило?

Чи можна пояснити вживання тире між підметом і присудком так: тире ставимо перед словом «це»? Чому?

Вправа 1

Поясніть уживання тире в поданих реченнях.

1. Діна — це кішка. 2. Миші так глибоко, боюся, не водяться, але кроти — близькі мишачі родичі. 3. От комедія — слати дарунки своїм власним ногам! 4. Ото буде кумедно — вигулькнути серед людей, що ходять униз головою! 5. Крім того, вона — то вона, а я — це я. 6. Перевірмо географію: Лондон — столиця Парижа, а Париж — Рима, а Рим... Ні, все неправильно! 7. Згадавши, яка вона тепер маленька, Аліса зрозуміла, що то — звичайна миша, яка теж упала у воду. 8. Тер'єрчик — очка блискучі, шерсточка довга-предовга, руда й кучерява! 9. Гірчиця — овоч. Щоправда, на овоч не схожа, але овоч. 10. Отже, ти й уявлення не маєш, що то за прегарна штука — омарова кадрили.

*(Льюїс Керрол, «Аліса в Країні Див»;
переклад з англійської Валентина Корнієнка)*

Вправа 2

Зі словом «щастя» в українській мові вживається понад сто прикметників. Запишіть 10–12 своїх прикладів.

Щастя (яке?) безмежне, несподіване, тихе...

- ◆ Складіть 5–6 речень, поясніть дібране означення за зразком і вживання тире.

Зразок виконання:

Тихе щастя — це щастя, яке боїшся сполохати.

Людина — коваль свого щастя.

Григорій Сковорода, український філософ

Вправа 3

Уважно подивіться на репродукцію картини (с. 148). Скільки, на вашу думку, років зображеному персонажеві? Чи здається він щасливим? Чому ви так думаєте? Чи доводилося вам спостерігати літніх людей, розчарованих власним життям? Що, по-вашому, може бути причиною цього розчарування? Як ви розумієте вислів «любити життя»?

Рембрандт ван Рейн.
«Апостол Павло» (1633).
Картина зберігається
в Музеї історії мистецтв
у Відні (Австрія).

- ◆ Кількома реченнями викладіть свої міркування, використавши вставні слова (словосполучення): *на мою думку; переконаний(а); мені здається; я не певен (певна), але...*
- ◆ Чи погоджуєтеся з думкою, що людина сама — коваль свого щастя?

Вправа 4 Перепишіть, уставте, де потрібно, тире між підметом і присудком.

1. Щастя це трикутник, а в нім три сторони: віра, надія, любов (Б.-І. Антоніч). 2. Шукаємо щастя по країнах, століттях, а воно скрізь і завжди з нами; як риба в воді, так ми в ньому, і воно біля нас шукає нас самих (Г. Сковорода). 3. Насолоджуватися щастям велике благо, мати можливість давати його іншим благо ще більше (Ф. Бекон). 4. У гонитві за щастям іноді потрібно просто зупинитися й бути щасливим (Д. Карнегі). 5. Боятися горя щастя не знати (Й.-В. Гете). 6. Велике нещастя невміння переносити нещастя (Б. Борисфеніт).

Вправа 5 Пригадайте, як часто в шкільному навчанні вам доводилося використовувати речення з тире між підметом і присудком. Запишіть кілька таких речень, що стосуються уроків історії, української і зарубіжної літератури, фізики, хімії, біології (2–3 предмети на вибір).

Вправа 6 З кожної групи випишіть речення, що є відповіддю на поставлене запитання. Підкресліть граматичні основи.

I. У якому реченні між підметом і присудком треба поставити тире?

1. З їжака не буде бика. 2. Будувати велику мороку мати. 3. Квіти розвиваються не тільки в неділю. 4. Мовчати вміє ніч. 5. Єдина стеля мистецтва правда. 6. Навчання є складною справою.

II. У якому реченні не треба ставити тире між підметом і присудком?

1. Яке це щастя жити на землі! 2. Ви сучасники майбутнього. 3. П'ять плюс сім дванадцять. 4. Життя прожити не поле перейти. 5. Обов'язок держави забезпечувати права громадян.

III. У якому реченні тире між підметом і присудком можна вживати або ні?

1. Зимове сонце як вдовине серце. 2. Завдання школи розвинути здібності. 3. Хороша книга свято. 4. Двічі по п'ять десять.

Чи знаєте ви, що термін «тире» походить із французької мови (від слова *tirer* — «тягнути»)? Цей розділовий знак уживав відповідно до майже сучасних правил І. Котляревський у славетній «Енеїді».

Резюме

- ♦ Перечитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Які інші правила вживання тире ви знаєте?

Вправа 7

Перепишіть, зніміть скісні риси та вставте замість крапок пропущені літери. Де потрібно, поставте тире між підметом і присудком.

Понят..я «щастя» стосуєт..ся духовного світу людини. А скільки людей — стільки світів. Тож зрозуміло, що кож..н витлумачуватиме щастя по/своєму. Для когось щастя це задоволення, втіха. Щастя для інших це добробут. Хтось щастя розуміє як щасливий випадок, талан. А ще щастя це радість. Оскільки кожна людина ж..ве своїм жит..ям, то й ві..чуття втіхи від н..ого в кожного своє. Саме тому й найзагальніші р..ком..ндації як жити, щоб досягти щастя, є дуже умовними. Іноді кажуть, що бути щасливим це вибір людини. Але чи так просто взяти щастя за супутника свого жит..я?

(З підручника етики)

- ♦ Випишіть по одному іменнику, прикметнику, дієслову (*на вибір*) і розберіть як частину мови.

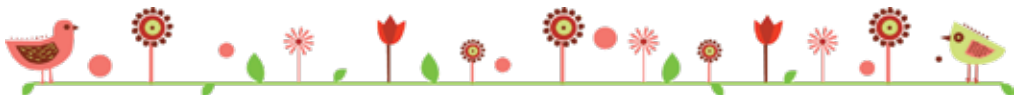

Вправа 8

Замість крапок упишіть пропущену літеру е або и.

1) ш..потіти; 2) тр..мати; 3) вж..вати; 4) ж..тловий; 5) ч..словий; 6) ц..фровий; 7) в..шневий; 8) кр..латий; 9) з..мельний; 10) в..ликий; 11) ч..рговий; 12) ц..гляний; 13) чуж..на; 14) печ..во; 15) мар..во; 16) вул..чка; 17) згар..ще; 18) вузл..чок; 19) мороз..во; 20) сем..ро; 21) заб..ру; 22) невм..рущий; 23) виб..раю; 24) вит..ртий.

- ♦ Яким орфограмам присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цими орфограмами.

Розвиток мовлення

Урок 31

Опис місцевості як елемент розповідного тексту. Стислий письмовий переказ

Питання уроку

- Чому в розповідь часто вплітають опис місцевості?
- Які мовні засоби надають картинності описам?
- Як стисло переказати опис, не пропустивши найважливішого?

Проведіть гру «**Найважливіше в деталях**». Ведучий (ним може бути вчитель/вчителька) описує кількома реченнями якусь місцевість неподалік вашої школи, не називаючи її. Ваше завдання — упізнати місце за описом. Можна ставити уточнювальні запитання, що стосуються деталей (наприклад: *Чи є там клумба у формі серця? Там переважають липи чи клени? Будівлю пофарбовано в зелений колір?*). Перемагає та команда, яка першою назве місце, про яке йшлося.

Яка роль деталей в описах місцевості?

Висловте припущення, чому описи місцевості, розлогі та докладні в письменників XIX — початку XX ст., у творах сучасних авторів стали коротшими.

Вправа I

Прочитайте подані вірші. Які елементи опису місцевості їм притаманні? Чим поетичні описи відрізняються від прозових?

Бахчисарай

Мов зачарований, стоїть Бахчисарай.
Шле місяць з неба промені злотисті,
Блищать, мов срібні, білі стіни в місті,
Спить ціле місто, мов заклятий край.
Скрізь мінарети й дерева сріблесті
Мов стережуть сей тихий сонний рай;
У темряві та в винограднім листі
Таємно плеще тихий водограй.
Повітря дише чарівним спокоєм,
Над сонним містом легкокрилим роєм
Витають красні мрії, давні сни.
І верховіттям тонкії тополі
Кивають стиха, шепотять поволі,
Про давні часи згадують вони...

(Лєся Українка)

Я виросла у київській Венеції

Я виросла у Київській Венеції.
Цвіли у нас під вікнами акації.
А повінь прибувала по інерції
і заливала всі комунікації.
Гойдалися причали і привози.
Світилися кіоски, мов кіютики.
А повінь заливала верболози
по саме небо і по самі котики.
О, як було нам весело, як весело!
Жили ми на горищах і терасах.
Усе махало крилами і веслами,
і кози скубли сіно на баркасах.
І на човнах, залитими кварталами,
коли ми поверталися зі школи,
дзвеніли сміхом, сонцем і гітарами
балкончиків причалені гондоли.
І слухав місяць золотистим вухом
страшні легенди про князів і ханів.
І пропливав старий рибалка Трухан.
Труханів острів... острів Туторханів...
А потім бомби влучили у спокій.
Чорніли крокв обвуглені трапеції.
А потім повінь позмивала попіл
моєї дерев'яної Венеції.

(Ліна Костенко)

- ♦ Випишіть з поезій словосполучення і речення, які дають змогу впізнати описану в них місцевість.

Вправа 2

Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Зразком якого типу мовлення й стилю він є? Які мовні засоби свідчать про це?

З садинок на ціле татарське село кав'ярні дуже добре видно було і море, й сірі піски берега. В одчинені вікна й двері на довгу, з колонками, веранду так і перлась ясна блакить моря, в нескінченність продовжена блакитним небом. Навіть душе повітря літньої днини приймало м'які синяві тони, у яких танули й розпливалися контури далеких прибережних гір.

З моря дув вітер. Солоня прохолода принадувала гостей, і вони, замовивши собі каву, тислись до вікон або сідали на веранді. Хазяїн кав'ярні Мемет вдивлявся в море.

— Буде буря! — обізвався він, не обертаючись. — Вітер дужчає. Он на човні збирають вітрила!

Татари повернули голови до моря.

На великому чорному баркасі, що, здавалося, повертав до берега, справді звивали вітрила. Вітер надував їх, і вони виривалися з рук, як великі білі птахи; чорний човен нахилився і ліг боком на блакитні хвилі.

— До нас повертає! — обізвався Джепар. — Я навіть пізнаю човен — то грек сіль привіз.

Мемет теж пізнав греків човен. Для нього це мало вагу, бо, oprіч кав'ярні, він держав крамничку, також єдину на все село, і був різником. Значить, сіль йому потрібна.

Коли баркас наблизився, Мемет покинув кав'ярню і подався на берег. Гості поспішили вихилити свої філіжанки і рушили за Меметом. Вони перетяли круту вузьку вулицю, обігнули мечеть і спустились каменистою стежкою до моря. Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною. Баркас підскакував на місці, хлюпав, як риба, і не міг пристати до берега. Сивовусий грек та молодий наймит-дангалак, стрункий і довгоногий, вибивались із сил, налягаючи на весла, однак їм не вдавалося розігнати човен на береговий пісок. Тоді грек кинув у море котвицю¹, а дангалак почав швидко роззуватися та закасувати жовті штани вище колін. Татари перемовлялись з берега з греком. Синя хвиля скипала молоком біля їх ніг, а відтак танула і шипіла на піску, тікаючи в море.

— Ти вже готовий, Алі? — крикнув грек на дангалака.

Замість відповіді Алі перекинув голі ноги через край човна і скочив у воду. Зручним рухом він підхопив у грека мішок з сіллю, кинув собі на плече і побіг на берег. Його струнка фігура в вузьких жовтих штанах та синій куртці, здоровий, засмалений морським вітром вид та червона хустка на голові прегарно одбивались на тлі блакитного моря. Алі скинув на пісок свою ношу і знов скочив у море, занурюючи мокрі рожеві литки в легку й білу, як збитий білок, піну, а далі миючи їх у чистій синій хвилі. Він підбігав до грека і мусив ловити мент, коли човен опускався врівень з його плечем, щоб зручно було прийняти важкий мішок. Човен бився на хвилі і рвався з котвиці, як пес із ланцюга, а Алі все бігав од човна на берег і назад. Хвиля здоганяла його та кидала йому під ноги клубки білої піни.

Часом Алі пропускав зручний мент, і тоді хапався за бік баркаса, і піднімався разом з ним догори, мов краб, приліплений до кораблевого облавка.

Татари сходились на берег. Навіть у селі, на пласких дахах осель, з'являлися, незважаючи на спеку, татарки і виглядали звідти, як купки квіток на грядках.

Море дедалі втрачало спокій. Чайки знімались із одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвилі і плакали над морем. Море потемніло, змінилось. Дрібні хвилі зливались докупи, мов брили зеленкуватого скла, непомітно підкрадались до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало, а він підскакував і плигав, немов нісся кудись на білогривих звірах. Грек часто обертався назад і з тривогою поглядав на море. Алі прудкіше бігав од човна на берег, весь забризканий піною. Вода при березі починала каламутитись і жовкнути; разом з піском хвиля викидала зо дна моря на берег каміння і, тікаючи назад, волокла їх по дну з таким гуркотом, наче там щось велике скреготало зубами й гарчало. Прибій за якої півгодини перескакував уже через каміння, заливав прибережну дорогу й підбирався до мішків з сіллю...

(Михайло Коцюбинський, «На камені»)

¹ Котвиця — якір.

- ◆ Про яку подію розповідає Михайло Коцюбинський?
- ◆ Для чого в розповідь уведено опис?

Вправа 3

Складіть план тексту. У яких частинах письменник подає опис місцевості?

- ◆ Виберіть у кожному фрагменті яскраві деталі опису.
- ◆ Використавши деталі, перекажіть текст стисло за планом (*усно*).

Вправа 4

Напишіть стислий переказ, відтворивши найяскравіші деталі опису.

Резюме

- ◆ Перечитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.

Іван Айвазовський. «Захід на морі» (1848 р.).
Картина зберігається в Латвійському національному художньому музеї.

Іван Айвазовський. «Шторм на морі» (1850 р.).
Картина зберігається в Національній галереї Вірменії.

Іван Айвазовський. «Після бурі» (1854).
Картина зберігається в Харківському художньому музеї.

Вправа 5

Порівняйте живописні й поетичні морські пейзажі. Складіть невеличку розповідь з елементами опису — «Спогад про море» або «Яким я уявляю море».

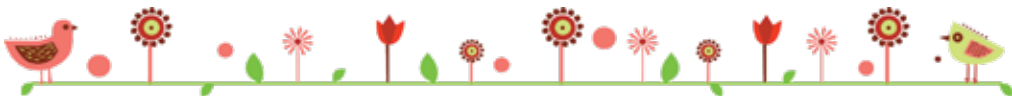
Тиша в морі... ледве-ледве
Колихає море хвилі;
Не колишуться од вітру
На човнах вітрила білі.
(Леся Українка)

В темний вечір сиджу я в хатині;
Буря грає на Чорному морі...
Гомін, стогін, квиління пташині,
Б'ється хвиля, як в лютому горі.
(Леся Українка)

Людина на березі моря — завжди поет.

Банана Йосимото, японська письменниця

Уроки 32–33

Другорядні члени речення

Питання уроку

- Які члени речення називають другорядними?
- Як характеризують речення за ознакою наявності другорядних членів?

Проведіть гру «**Можна докладніше?**». Доповніть подані речення другорядними членами. Чиє речення виявилось найдовшим?

Восьмикласники їдуть. Учениця читає.

- Які речення — поширені чи непоширені — є більш вживаними? Чому саме вони?
Скільки другорядних членів може бути в реченні? Від чого залежить їхня кількість?

Граматичний центр двоскладного речення становлять підмет і присудок. Якщо речення складається тільки з головних членів, то його називають **непоширеним**: **Сонце сяє. Земля радіє.**

Частіше ж структуру речення поширюють **додаткові повнозначні компоненти**, що залежать від підмета або присудка:

де?
У небі сонце сяє.

яка? чому? чийм?
Весняна земля радіє його променям.

Такі компоненти називають **другорядними членами речення**, а речення з ними — **поширеними**.

Зауважте, що термін **другорядний** означає лише те, що член речення є синтаксично залежним. В інформативному плані саме він може бути найважливішим у реченні, порівняйте: **Вона припустилася помилки через неухважність**. У цьому реченні **логічний наголос** падає на обставину **через неухважність**.

Логічний наголос — виділення в реченні найважливішого за значенням слова, порівняйте: **Учні їдуть на екскурсію. Учні їдуть на екскурсію. Учні їдуть на екскурсію.**

До другорядних членів речення належать **додатки, означення, обставини**.

Ви пам'ятаєте, що другорядними називають члени речення, які пояснюють головні або інші другорядні члени й синтаксично залежать від них.

Тема 2. Словосполучення і речення

Схематично другорядні члени речення позначають так:

додаток _ _ _ _ _ ; означення ~~~~~ ;
обставина _ _ _ _ _ .

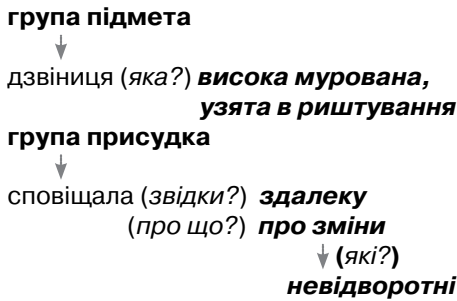
Запам'ятайте, що є певні закономірності, за якими другорядні члени поширюють речення. Ті з них, що залежать від підмета, називають **групою підмета**, а ті, що залежать від присудка, — **групою присудка**.

Висока мурована дзвіниця, узята в риштування, здалеку сповіщала про невідворотні зміни.

У цьому реченні група підмета — **висока мурована, узята в риштування**.

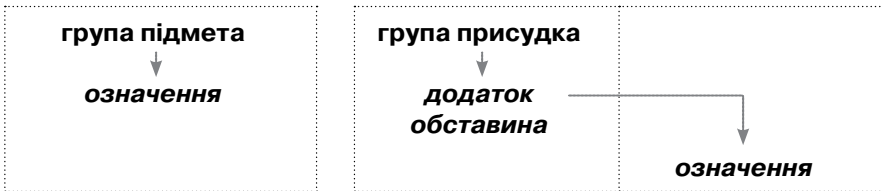
Група присудка — **здалеку про невідворотні зміни**.

Не всі другорядні члени речення залежать безпосередньо від головних членів, між ними може бути взаємне підпорядкування: **про зміни** (які?) — **невідворотні**.

Зверніть увагу!

Від підмета в реченні здебільшого залежить означення, а від присудка — додатки й обставини. Проте це не означає, що означення в групі присудка не вживаються, адже їх можуть мати додатки чи обставини, виражені іменниками.

Сформулюйте по два запитання до кожного абзацу тексту, вислухайте відповіді на них сусіда/сусідки за партою.

Поясніть значення терміна «другорядні члени речення». Які речення змістовніші — непоширені чи поширені? Яка роль другорядних членів речення в мові?

Вправа 1

Перепишіть, підкресліть члени речення.

Санько стояв посеред двору й обурено сопів носом. Знову мати загадала йому стерегти курчат!

Усі воронівські хлопці, мабуть, уже подалися до річки. Хто просто купається, хто ловить раків під берегом, а хто взяв камінь і з очеретиною в роті сидить під водою — удає, ніби ховається від несподіваного набігу кочовиків.

А Грицик, найліпший Саньків товариш, пасе за селом панські телиці. Себто лежить горілиць на траві та свистить до неба. Чи розшукує на узліссі грушки-гнилички.

(За Володимиром Рутківським)

Вправа 2

Поставте питання в словосполученнях від головного слова до залежного. У ролі яких другорядних членів ужиті залежні слова?

- 1) Маріччин зошит — зошит Марічки; 2) жити далеко — жити в місті;
- 3) любити читання — любити читати.

Коментар до вправи

Другорядні члени визначаємо на підставі підрядного зв'язку між словами в словосполученні. Кожен другорядний член має свої способи вираження, серед яких є основні: для **означення** — **прикметник**, для **додатка** — **іменник у непрямих відмінках**, для **обставини** — **прислівник**. Проте найважливішим критерієм для визначення другорядного члена речення є не його граматична форма, а змістові відношення між ним і словом, до якого він синтаксично приєднується. Цей змістовий зв'язок виявляється **в запитанні**, що його ставимо від слова до слова. Означення може передаватися не лише прикметником, а й іменником: **книга Івана (= Іванова книга)**, додаток, крім іменника, — інфінітивом: **попросив допомогти (= попросив про допомогу)**, обставина, крім прислівника, — іменником з прийменником: **Він живе в Києві** (порівняймо: **Він живе далеко**). Те саме слово залежно від змістових зв'язків з іншими членами речення може виконувати роль різних другорядних членів. Наприклад, у реченні **Діти зіпшили зі снігу бабу** слово **зі снігу** є додатком (**зіпшили із чого?**); у реченні **Баба зі снігу всім сподобалася** — означенням (**баба — яка?**), а в реченні **Проліски повиростали зі снігу** — обставиною місця (**повиростали — звідки?**).

Різні синтаксичні функції може виконувати також інфінітив. Порівняйте:

Співати — **приємна річ** (підмет); **Я хочу співати** (частина дієслівного складеного присудка);

Бажання співати не полишало його (означення: **бажання — яке?**);

Він попросив мене співати (додаток: **попросив — що?**);

Я пішов у клуб співати (обставина: **пішов — з якою метою?**).

Про ці особливості потрібно пам'ятати під час розбору речення за членами.

Вправа 3

Запишіть і підкресліть усі члени речення.

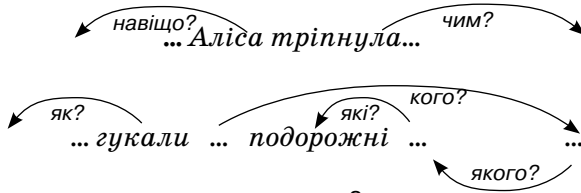
1. Чи бачив хто з вас тепер грози припливи ранні? 2. Поет всюди залишається господарем свого настрою. 3. Над Києвом стоїть щаслива осінь.

- ◆ Яка послідовність розбору речення за членами?
- ◆ Із чого починаємо розбір? Який наступний крок?
- ◆ Чому нерідко припускається помилка той, хто, розбираючи речення, ставить запитання послідовно від першого слова до наступного за формою?

Тема 2. Словосполучення і речення

Вправа 4

Поширте речення за поданими питаннями.

- ◆ Чи було просто поширювати речення?
- ◆ Схожі чи однакові утворили поширені речення учні класу?
- ◆ Яка роль у реченні граматичної основи та другорядних членів?

Чи знаєте ви, що здатність слова визначати кількість залежних від нього слів зумовлена його значенням і граматичними властивостями? Найбільше залежних слів можуть мати дієслова руху — аж шість, порівняйте: **Син відвезе речі матері з Києва до Ніжина машиною**. Цю здатність у мовознавстві називають терміном, відомим вам з уроків хімії, — *валентністю*. Від валентності дієслівного присудка залежить кількість другорядних членів у реченні.

Пітер Брейгель Старший.

«Зимовий пейзаж з птахами та ковзанярами» (1601 р.).

Картина зберігається в Королівському музеї витончених мистецтв у Брюсселі (Бельгія).

Вправа 5

Складіть за картиною речення, які відповідають поданим схемам.

1. _____ = _____ - - - - - .
2. _____ = _____ - - - - - .
3. ~~~~~ = _____ = _____ .
4. _____ ~~~~~ = _____ - - - - - .
5. - - - - - = _____ = _____ ~~~~~ - - - - - .
6. ~~~~~ = _____ = _____ ~~~~~ - - - - - .

- ◆ Запишіть ще кілька речень до опису картини, розберіть їх за членами.

Резюме

- ♦ Перечитайте запитання на початку параграфа і дайте на них відповідь.
- ♦ Яка роль другорядних членів речення?

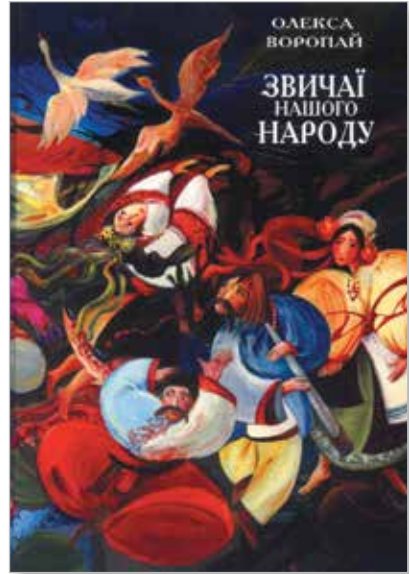

Вправа 6

Випишіть із тексту 3–4 поширені речення, розберіть їх за членами речення.

А як, бувало, сніг іде, то ми залазимо десь у повітку й бавимся там у «тісної баби». Збирається хлопців з десять. Один стає коло стовпа, упирається руками й ногами та й тисне всіх у куток. А всі тиснуть його до стовпа. Ото й виходить «тісна баба».

У суботу хлопці, бувало, виберуть серед озера місце, де чистий, гладенький лід, прорубають ополонку й застромлять туди жердку. А як мілко, то візьмуть такого довгого кілка, щоб дістав дна та ще щоб можна було його забити в землю. Залишать це на ніч — воно замерзне. На другий день викотять старе колесо, настромлять його на той кілок. До колеса прив'яжуть ланцюгом довгу жердку, а на другому кінці її причеплять санки. Навколо колеса посиплють піском, щоб слизько не було. Потім закладуть дрючки в спиці. Два-три хлопці вертять колесо. А решта — дівчата й хлопці — посідають на санки та їздять. Якщо лід чистий і рівний, а жердка довга, то санки летять, як на крилах — аж дух забиває!

(За Олексою Воропаєм, із книжки «Звичаї нашого народу»)

Вправа 7

Перепишіть, уставте замість крапок пропущені літери.

1) гор..цвіт; 2) прац..здатний; 3) кож..м'яка; 4) дощ..мір; 5) бо..здатний; 6) чуж..земний; 7) оч..видний; 8) насінн..сховище; 9) груш..подібний; 10) бур..вій; 11) кост..прав; 12) алюміні..плавильний; 13) пар..плав; 14) житт..люб; 15) криг..лам; 16) чорн..слив; 17) син..окий; 18) ясн..окий; 19) вищ..згаданий; 20) кон..в'язь; 21) овоч..сховище; 22) тр..ніжок; 23) сам..вчитель; 24) кра..знавство.

- ♦ Якій орфограмі присвячено вправу? Повторіть основні правила, що пояснюють правопис слів із цією орфограмою.